

DE BLIK VOORUIT

Actuele trends en thema's voor
beleidsplanningstrajecten

COLOFON

AUTEURS

Jacqueline van Leeuwen (cor.), Eva Begine, Katrijn D'hamers, Tine Hermans, Julie Lambrechts, Anne Milkers, Anne-Cathérine Olbrechts, Saidja Steenhuyzen, Hildegard Van Genechten, Olga Van Oost, Alexander Vander Stichele, Gregory Vercauteren

TEKSTREDACTIE

Birgit Geudens en Annemie Vanthienen

VORMGEVING

Silke Theuwissen

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Olga Van Oost, FARO. Vlaams steunpunt voor cultureel erfgoed vzw, Priemstraat 51, 1000 Brussel

WETTELIJK DEPOT

D/2022/11.524/1

Brussel, januari 2022

Dit werk is gelicenseerd onder een Creative Commons Naamsvermelding-NietCommercieel-GeenAfgeleideWerken 3.0 Unported licentie. Bezoek <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0> om een kopie te zien van de licentie.

COVERBEELD

© Rijksstudio, CC0 1.0

Detail uit:

1. *Portret van Jacob Cornelisz van Oostsanen*, Jacob Cornelisz. van Oostsanen (atelier van), ca. 1533.
2. *Javaanse hoffunctionarissen*, anoniem, ca. 1820 - ca. 1870
3. *Portret van Alida Christina Assink*, Jan Adam Kruseman, 1833
4. *Portret van een Haarlems burger*, Jan van Scorel, 1529
5. *Rudolphina Wilhelmina Elizabeth de Sturler (1798-1873). Tweede echtgenote van Johannes graaf van den Bosch met hun zoon Richard Leeuwenhart*, Cornelis Kruseman (toegeschreven aan atelier van), 1829
6. *Allegorie op de Franse invasie in 1672*, Johannes van Wijckersloot, 1672
7. *Sara de Haan (1761-1832). Weduwe van de Amsterdamse assuradeur Cornelis Hartsen*, Jan Willem Pieneman, 1820 - 1832
8. *Portret van een Afrikaanse man (Christophle le More?)*, Jan Jansz Mostaert, ca. 1525 - ca. 1530
9. *Willem II en zijn bruid Maria Stuart*, Anthony van Dyck, 1641
10. *Johan Philip van der Kellen (1831-1906). Directeur van het Rijksprentenkabinet (1876-96)*, Jan Veth, 1904
11. *Portret van een meisje in het blauw*, Johannes Cornelisz. Verspronck, 1641
12. *Frederik s'Jacob (1822-1901). Gouverneur-generaal (1880-84)*, Pieter de Josselin de Jong, 1895 - 1896
13. *Johanna Ferdinanda van Collen (1774-1833). Echtgenote van Salomon Rendorp*, Johann Friedrich August Tischbein, 1793
14. *Portret van Isaac de Bruijn (1872-1953)*, Jan Veth, 1922
15. *Portret van Catharina van der Voort*, Abraham van den Tempel, 1667
16. *Portret van een man*, Jacopo Tintoretto (omgeving van), 1550 - 1575

INLEIDING

Jacqueline van Leeuwen

In het kader van een beleidsplanningstraject analyseren erfgoedorganisaties hun sterktes en zwaktes en brengen ze de noden van de omgeving in kaart. Daarbij kijken ze in de eerste plaats naar hun directe omgeving. Ze bevragen hun medewerkers, gebruikers, bezoekers, burens en subsidiegevers: hoe evalueren zij de bestaande werking en wat hebben zij nodig in de toekomst? Daarnaast is het belangrijk om breder uit te zoomen en op zoek te gaan naar kansen en uitdagingen in de wereld om ons heen. Erfgoedorganisaties zijn immers nauw verbonden met andere maatschappelijke domeinen. Weten wat daar beweegt is dus uitermate belangrijk om een nieuwe toekomst uit te stippelen.

Omdat zo'n oefening veel energie vergt maakt FARO voor u een voorzet. We vertalen brede, algemene evoluties naar concrete voorbeelden uit de cultureel-erfgoedsector. Op die manier reiken we u alvast een stevige voorzet aan, waarop u tijdens uw planningsproces kunt voortbouwen.

Vooraf: zin en onzin van toekomstverkenningen?

Het opstellen van een trendboekje heeft voor ons ook iets dubbels. Want hoeveel energie is er tien jaar geleden niet gekropen in het maken van allerlei visies op de wereld in 2020? Geen enkele van die voorspellingen had het over een globale pandemie, en de sterke impact van de klimaatverandering hadden ze ook niet meteen in het vizier. Bovendien bleken sommige trends uiteindelijk minder belangrijk dan gedacht. Dat toont meteen aan dat de toekomst zich niet laat dwingen. Men zegt wel eens dat we vandaag in een VUCA-wereld leven, een letterwoord dat staat voor volatiel, onzeker, complex en ambigu. Er kunnen zich altijd onverwachte en ingrijpende gebeurtenissen voordoen, die de spelregels in één klap lijken te veranderen en een grote impact hebben. Economen noemen dat *Black Swans*. De filosoof Gilles Deleuze heeft het over 'wilde machines': plotse indringers die dwars door de bestaande orde heen razen, alles op zijn kop zetten en iedereen dwingen om zich aan te passen. Dit soort zaken ziet men per definitie niet aankomen.

Daarom kwam de voorbije jaren het begrip 'toekomstgeletterdheid' op, een competentie die ons moet leren om beter te anticiperen op onzekere en steeds veranderende toekomst, in het meervoud. We mogen ons immers niet laten verlammen door de onzekerheid, maar moeten leren om creatief na te denken over meerdere, wendbare scenario's. Zo kunnen we zelf ook stappen zetten om de toekomst mee te sturen, in de richting van onze voorkeur.

Deze wijze lessen indachtig, is dit boekje voorzichtig. We formuleren geen zekerheden, wel vragen. Het gaat om uitdagingen die, voor zover we nu kunnen zien, de komende jaren een impact hebben op de cultureel-erfgoedsector. En waar we dus over moeten nadenken in functie van een beleidsplanningsproces.

Onze keuze aan toekomstperspectieven

EU study 2019 ¹ : clusters of trends	ESPAS 2030 ²	IPSOS ³
Een groeiende, meer verstedelijkte en migrerende wereldbevolking.	We zijn met meer, maar waar?	Dynamische bevolking. Meer individualisering, daling van de sociale cohesie.
	We wonen in steden.	Megasteden
Klimaatverandering en milieu-impact wereldwijd.	We hebben het warmer.	
Toenemende schaarste van en wereldwijde competitie voor hulpbronnen.	We hebben meer energie nodig.	
Versnellende technologische veranderingen.	We zijn sterk geconnecteerd.	Toegenomen verbondenheid, afnemende privacy.
		Altijd aan versus bewust offline.
Machtsverschuivingen in de globale economie en het geopolitieke landschap.	We blijven economisch groeien.	Toenemende kansen, maar ook toenemende ongelijkheid.
	We hebben meerdere kernen.	Toename van publieke opinie als rebellerende kracht.
Verschillende waarden, bestuurs- en samenlevingsvormen.		Toename van individuele keuze en versplintering van de massaproductie.
		Culturele convergentie en toenemende polarisering.
		We worden gezonder én zieker.

Bij het samenstellen van dit boekje namen we enkele grote Europese trendoverzichten als vertrekpunt (zie schema). Ook de *Strategische visienota cultureel erfgoed* (2021) van Vlaams minister van Cultuur Jan Jambon bevat prioriteiten die als trends kunnen worden beschouwd. Op basis van dit vooronderzoek gingen we op zoek naar zeven vragen voor de toekomst:

1. Cultuur als maïzena of splijtzwam?
2. Vermaatschappelijking van erfgoedzorg?
3. Van de zorg voor het erfgoed naar de zorg voor mens en gemeenschap?
4. Naar een meerstemmige ethiek?
5. Elke klas erfgoedwijs?
6. De klimaatcrisis een erfgoedvraagstuk?
7. De digitale mens?

Elke vraag is opgesplitst in deeltrends, die we telkens illustreren met erfgoedvoorbeelden uit binnen- en buitenland. Per hoofdvraag voorzien we ook een aantal leestips voor wie graag verder op verkenning gaat.

Een drieluik

Dit boekje is onderdeel van een drieluik. Op de Erfgoedwijzer (<https://erfgoedwijzer.be>) vindt u bijkomende informatie en een aantal werkvormen om met deze trends aan de slag te gaan. In het voorjaar van 2022 organiseert FARO een webinar dat een inleiding geeft op het begrip toekomstgeletterdheid en u bijkomende tools aanreikt. Het verslag van dit webinar voegen we toe aan de pagina op de Erfgoedwijzer.

1 <https://www.eea.europa.eu/themes/sustainability-transitions/drivers-of-change>

2 <https://ec.europa.eu/assets/epsc/pages/espas/chapter1.html>

3 <https://www.ipsos.com/sites/default/files/10-Mega-Trends-That-are-Reshaping-The-World.pdf>

1. CULTUUR ALS MAÏZENA OF SPLIJTZWAM?

Gregory Vercauteren

Tijdens zijn verkiezingscampagne in 1992 sprak Bill Clinton de geveleugelde woorden: *“It’s the economy, stupid!”*. Clinton ging de strijd aan met zittend president George H. Bush, die vooral benadrukte wat hij de voorbije vier jaar allemaal had bereikt en hoe hij dit beleid zou voortzetten. Maar dat was niet wat de Amerikaanse kiezers wilden horen. Zij wilden het vooral materieel beter krijgen: meer werk, hogere lonen en meer welvaart. Clinton begreep dat goed, richtte zijn campagne daarop en won.

Anno 2022 blijft de economie natuurlijk belangrijk, maar er is steeds meer aandacht voor (de polemiek rond) culturele vraagstukken. Cultuur verwijst hier naar ‘onze’ manier van leven en samenleven, waarden en normen, de omgang met ‘ons’ verleden en erfgoed. Binnen tal van westerse landen benadrukken verschillende groepen hun eigen cultuur en scherpen ze het culturele onderscheid met andere groepen aan. Dit leidt tot een serie aan debatten en incidenten. Denk aan de aanhoudende discussies over hoofd-doeken en religieuze symbolen in de openbare ruimte; het aanpassen van tradities zoals Zwarte Piet of de woordenstrijd over termen als wit, blank en zwart. Daarnaast krijgen allerhande maatschappelijke thema’s een uitgesproken culturele dimensie. Neem nu het klimaatvraagstuk. Dat is al lang geen ver-van-ons-bedshow meer die enkel door wetenschappers en beleidsmakers wordt bediscussieerd op internationale topconferenties. Ook klimaatdiscussies raken fundamenteel onze manier van leven en de waarden die eraan ten grondslag liggen (zie ook trend: ‘Klimaatcrisis een erfgoedvraagstuk?’ in deze bundel). Kortom: allerhande maatschappelijke en politieke discussies draaien in essentie om cultuur in de brede betekenis van het woord. Of om Clintons woorden te parafaseren naar de samenleving van vandaag: *“It’s the culture, stupid!”*

Identiteit en onbehagen

Allemaal hebben we een eigen identiteit. Die beleef je op meerdere niveaus. Op het persoonlijke niveau refereert identiteit vooral aan je persoonlijkheid, aan wat elk van ons uniek maakt. Maar identiteit beleef je ook op het niveau van de groepen waartoe je al dan niet behoort of wil behoren. Op dit niveau

“

“Ik ben anders en jij hebt niet het recht daar iets over te zeggen. Alles is op die manier ten prooi aan het vallen aan een nieuw tribalisme. De vroegere ideologieën zijn verdampt [...] in ruil krijgen we stammentwisten. Dat een zwarte schrijver door pakweg een Chinese vertaler adequaat zou kunnen worden vertaald, was tot voor kort een kwestie van knowhow en opleiding. Nu is het een identitair debat.”

Stefan Hertmans, *De Standaard*, 6 november 2021.

is identiteit verbonden met wat ons aan anderen bindt (denk aan taal, religie, natie, gender of klasse), in combinatie met wat deze groep(en) van anderen onderscheidt.

Sinds de jaren 2010 treden steeds meer groepen naar voren op grond van een alsmaar scherper omschreven groepsidentiteit. In de superdiverse, geconnecteerde en geïndividualiseerde samenleving worden (voormalige?) minderheidsgroepen mondiger en eisen ze hun plek op in het publieke debat. Denk aan de Black Lives Matter-beweging, maar evengoed aan de LGBTQI+-gemeenschap of de MeToo-beweging. De behoefte om de eigen identiteit te kunnen beleven en uitdragen is voor deze groepen fundamenteel. Het is een kwestie van burgerrechten en gelijkwaardigheid. In hun emancipatiestrijd verzetten ze zich ook steeds meer tegen als kwetsend ervaren culturele gewoonten en gedragingen (zie hieronder, deeltrend woke).

Door deze claims kunnen andere groepen zich bedreigd voelen. Deze ‘andere groepen’ vormen een breed amalgaam. Sommigen voelen zich de verliezers van de globalisering. Het zijn mensen die in de buitenbaan van de samenleving beland zijn of er dreigen te belanden. Nog anderen verkeren niet in een precaire situatie, maar hebben het moeilijk met de razendsnelle sociale en culturele veranderingen. Deze groep wordt in Vlaanderen ook wel eens de ‘misnoegde randbewoner’ genoemd. Beide groepen vinden elkaar in hun weerstand tegen de als bedreigend ervaren veranderingen en delen het gevoel dat ze hun culturele eigenheid verliezen. Dit ongenoegen leeft in tal van westerse landen. In Vlaanderen spreekt men wel eens van de ‘Vlaamse onderstroom’. In Nederland van ‘maatschappelijk onbehagen’, in Duitsland van de ‘woedende burgers’.

De erfgoedsector kan het debat over identiteit niet uit de weg gaan. Erfgoed wordt traditioneel geassocieerd met identiteit. Het biedt houvast in onzekere tijden en zorgt ervoor dat de snel veranderende omgeving vertrouwd blijft, zo lezen we al lang in beleidsverklaringen. De voorbije jaren beïnvloedt de maatschappelijke polemiek over identiteit ook het denken over erfgoed. Een meerstemmige aanpak wordt vaak naar voren geschoven, maar meerstemmigheid is en blijft moeilijk. Als culturele instituten worden erfgoedorganisaties gemakkelijk geassocieerd met de dominante, witte cultuur. Erfgoedorganisaties die mee op de barricades kruipen en bijvoorbeeld de Black Lives Matter een stem geven, dreigen de ‘misnoegde randbewoner’ dan weer van zich af te duwen.

Toch is echte meerstemmigheid mogelijk. Dit toonde het Albertinum Museum in Dresden aan. Deze Oost-Duitse stad is sinds jaren het decor van verhitte discussies tussen extreemrechtse Pegida-aanhangers en allerhande groeperingen die pleiten voor een mild migratiebeleid. Het museum koos ervoor om beide groepen te adresseren. In het kader van zijn participatieve werking werden inwoners uitgenodigd om te debatteren over de koers die het museum moest varen. Zo’n zeshonderd mensen kwamen erop af, ook Pegida-aanhangers. Bij deze laatste groep leefde het gevoel dat de musea te veel aandacht besteedden aan de West-Duitse kunstgeschiedenis en te weinig aan de Oost-Duitse tijd. Meer specifiek wilden participanten graag meer zien van het geallieerde bombardement in februari 1945, waarbij de stad compleet werd verwoest. Het idee riep echter weerstand op bij het museum personeel. Zou een tentoonstelling niet in de kaart spelen van extreemrechts, omdat die het verhaal van het Duitse volk als slachtoffer promoot? Uiteindelijk wist het museum een compromis te vinden. Schilderijen over het verwoeste Dresden werden tentoongesteld naast anti-oorlogskunst. Er was ook een kunstwerk van Wolfgang Tillmans waarop de vernietiging van Dresden te zien viel, naast de verwoesting van de Britse stad Coventry die door de *Luftwaffe* was gebombardeerd. Zo slaagde het museum erin om verschillende perspectieven op gelijke ooghoogte te brengen.

#woke en #cancelculture

‘Woke’ is een term uit de Afro-Amerikaanse cultuur en een verbastering van *‘awakening’*. Je wordt wakker, je bewustzijn is verscherpt. Woke heeft zich gaandeweg verspreid en verwijst vandaag naar een toegenomen activisme over de meest uiteenlopende maatschappelijke thema’s, die vaak onder de noemer ‘witheid’ worden aangevochten. Witheid refereert hierbij niet zozeer aan iemands letterlijke huidskleur. Het verwijst in het woke-denken naar een aantal structurele en historisch gegroeide onrechtvaardigheden die de westerse beschaving kenmerken en die minder zichtbaar zijn dan een huidskleur. Men verwijst dan naar patriarchaat, seksisme en heteronormativiteit. Naar het superioriteitsdenken, de kolonisatie en wijdverspreid racisme. Maar ook naar het blinde vooruitgangsgeloof, met zijn rampzalige impact op mens en milieu.

De woke-beweging begint voet aan de grond te krijgen in cultuurhuizen, de media en aan de universiteiten, zeker in de Angelsaksische wereld. Maar in dezelfde

Foto: Pixabay

sectoren is ook een tegenbeweging gaande. Op 7 juli 2021 verscheen op de website van *Harper's Magazine* een open brief van 153 schrijvers en intellectuelen, waaronder Salman Rushdie en J.K. Rowling. De ondertekenaars waarschuwden voor de gevaren van *cancel culture*, een doorgeschoten vorm van wokeness waarbij mensen met onwelgevallige opvattingen worden gecensureerd. In Vlaanderen wordt de soep nog niet zo heet gegeten. Toch waarschuwde ook KU Leuven-rector Luc Sels bij de start van het academiejaar 2021-2022 voor de gevaren van *cancel culture* en de uitwassen van de woke-beweging. Zowel de *Harpers' Letter* als de rede van Sels oogstten evenwel kritiek. Beide waarschuwingen komen uit de koker van een gesettelde en geprivilegieerde intellectuele elite, zo klonk het in sommige woke-kringen. Heeft deze elite wel recht van spreken over thema's zoals achteruitstelling en discriminatie? Is zij het probleem van de *cancel culture* niet aan het

overroepen? En is zo'n reactie geen koren op de molen van extreemrechtse bewegingen, die geen kans onbenut laten om de woke-beweging in diskrediet te stellen?

Ook in erfgoedorganisaties kan woke aanleiding geven tot polemiek. In 2021 vond er bijvoorbeeld een paleisrevolutie plaats bij de National Trust, dé Britse erfgoedstichting die zo'n 70 sites beheert, ruim 2 miljoen leden en zo'n 42.000 vrijwilligers telt. In het oog van de storm bevond zich nationaal directeur Tim Parker, die bij zijn aantreden een activistische koers had uitgezet. Zo bepaalde Parker in 2017 dat de vrijwilligers op het landgoed Felbrigg Hall regenboogbadges moesten dragen om het 50-jarig jubileum van de decriminalisering van homoseksualiteit te vieren. De laatste bewoner van dat landgoed was namelijk homoseksueel, maar die was daar tot zijn dood in 1969 discreet mee omgegaan. Door haar actie kreeg de National Trust het verwijt de aristocraat "uit de kast te hebben getrokken". Het

incident leidde tot de oprichting van de interne drukingsgroep Restore Trust, een conservatieve beweging van misnoegde leden en vrijwilligers, die aanstuurde op het ontslag van Parker. In 2021 overspeelde Parker zijn hand door een zwarte lijst te presenteren van sites die een verband hadden met slavernij en kolonialisme. Ook het landhuis van Winston Churchill, een Britse topattractie, prijkte op deze lijst. Dit leidde tot een openlijk conflict. De Restore Trust haalde haar slag thuis en Tim Parker moest aftreden.

De clash tussen voor- en tegenstanders gebeurt vooral op sociale media, waar het debat soms toxisch wordt. Die toxiciteit kan een reden zijn voor erfgoedorganisaties om woke-thema's aan de kant te schuiven. Toch zijn niet alle woke-personen uit op polarisatie. Een constructieve bijdrage in het debat leverde het Hannah Arendt Instituut, een Mechelse denktank over diversiteit, stedelijkheid en burgerschap. In een opiniestuk reikten Pieter Ballon en Christophe Busch een aantal handvatten aan om aan de slag te gaan met de thema's die de woke-beweging aantrekt. "Niet de meningsverschillen zijn hier het probleem", zo luidde hun uitgangspunt, "wel de uitsluiting van de andere mening". Op zich is het juist positief dat activisten ervoor zorgen dat een aantal thema's op de kaart worden gezet en vanzelfsprekendheden uit het verleden in vraag worden gesteld. Maar als je woke-thema's wil aanpakken, vermijd je best een aantal valkuilen. Zo verwijzen de auteurs naar onderzoek uit de VS dat aantoonde dat, ondanks alle polarisatie, de meeste Amerikanen gevoelig zijn voor thema's als racisme, seksisme en andere discriminatie. Echter, gelinkt aan de perceptie van een 'politieke correctheid' die geen dialoog verdraagt, haakt tot 80 % van de bevolking af, ook bij progressieven of gematigden.

Een generatiestrijd die er geen is? Boomers en sneeuwvlokjes

"OK, boomer". Deze uitspraak ging viraal na een parlementair debat in Nieuw-Zeeland in 2019. Chlöe Swarbrick, een 25-jarig parlamentslid, liet zich deze uitspraak ontvallen nadat ze onderbroken werd door een oudere collega. 'Boomer' verwijst naar de babyboomgeneratie: de groep van mensen die tussen 1946 en 1964 is geboren. Inmiddels is "OK, boomer" uitgegroeid tot een heuse internethype. De uitdrukking wordt er gebruikt om oudere (en dan vooral witte) mannen de mond te snoeren. Niet enkel babyboomers worden op hun leeftijd aangesproken. De huidige generatie jong-

volwassenen krijgt op haar beurt het etiket 'Sneeuwvlokje': deze jongeren denken stuk voor stuk dat ze specialer en gevoeliger zijn dan anderen. Sneeuwvlokjes zijn wispelturig, voelen zich steeds tekortgedaan en gedragen zich overdreven politiek correct.

Het is duidelijk: zowel *boomer* als sneeuwvlokje hebben een uitgesproken pejoratieve bijklank. De termen vallen vooral als verwijt in de verhitte debatten over klimaat, identiteit en woke. Breuklijnen lijken dan samen te vallen. Neem bijvoorbeeld het mediaretelje tussen klimaatactiviste Anuna De Wever en Gert Verhulst, medeoprichter van Studio 100, in de zomer van 2021. Verhulst had in een interview gezegd dat De Wever de groene beweging had kaalgeplukt en dat haar klimaatmarsen overdreven waren. De Wever reageerde door Verhulst weg te zetten als een "oude witte heteroman" zonder enige kennis van zaken.

In deze en andere discussies worden losse uitspraken uitvergroot en geprojecteerd op een ganse generatie. Ouderen zouden door hun spijziek en egoïstisch gedrag de toekomst van jongeren verspelen. Jongeren zouden dan weer oversensitief zijn en nergens meer mee kunnen lachen. Zo'n doorgedreven en veralgemenend generatiedenken heeft echter als risico dat stereotypen ontstaan en een eigen leven leiden, terwijl conflicten tussen jong en oud nu niet groter zijn dan vroeger. Jongeren hebben altijd al vooropgelopen bij veranderingen in culturele normen. Waren het niet de babyboomers die zich in hun jonge jaren hadden afgezet tegen de bekrompen seksuele moraal van de generaties voor hen? Bovendien, en nog belangrijker, is het te simplistisch om alle leeftijdsgenoten over eenzelfde kam te scheren. Niet alle jongeren zijn woke, net zoals er vele babyboomers zijn die wel sympathiseren met de klimaatstrijd of de BLM-beweging.

Cultureel erfgoed kan helpen om de dialoog tussen generaties open te houden. Per slot van rekening draait erfgoed precies om het doorgeven van cultuuruitingen van voorgaande naar toekomstige generaties. Erfgoedorganisaties kunnen oudere en jongere generaties samenbrengen, ook rond thema's waarover de meningen verschillen. Bijvoorbeeld: Climate Heritage Network is een platform dat via erfgoed en cultuur een bijdrage wil leveren aan het klimaatdebat. Met het oog op de klimaatop in Glasgow organiseerde het platform een reeks 'intergenerationele dialogen', waarbij jong en oud, vrijwilligers en experts, samen nadachten over hoe erfgoed kan worden ingezet in de klimaatstrijd. In Vlaanderen kunnen we verwijzen naar de beurzen voor

het doorgeven van vakmanschap. Met zo'n beurs konden heel wat (vaak oudere) ambachtslieden hun kennis en kunde doorgeven aan jongere generaties. Het zijn juist zulke concrete acties, ontmoetingen en projecten die de perceptie helpen doorprikken dat er een generatiestrijd gaande is tussen 'egoïstische boomers' en 'teergevoelige sneeuwvlokjes'.

Leestips

- » P. Ballon en C. Busch, "Woke-discussie zonder karikaturen gezocht", <https://hannah-arendt.institute/verdiep-je/woke-discussie-zonder-karikaturen-gezocht> (geraadpleegd op 17/11/21).
- » B. Duffy, *Generations. Does When You're Born Shape Who You Are?* Atlantic Books, 2021.
- » O. Van Oost, A. Vander Stichele en G. Vercauteren, "Identiteit. Lasagne of Gentse waterzooi? Inleiding op het focusdossier 'Identiteit'", in: *faro | tijdschrift over cultureel erfgoed*, 13(2020)4, pp. 38-43. Zie: https://issuu.com/faronet/docs/faro_2020_13_4_issuu/38.
- » W. Weyns, *Wie, wat, woke. Een cultuurkritische benadering van wat we onrechtvaardig vinden*. Pelckmans, 2021.

2. VERMAATSCHAPPELIJING VAN ERFGOEDZORG?

Jacqueline van Leeuwen en Saidja Steenhuyzen

Erfgoedzorg ontstond in de 19e eeuw bij particulieren die vonden dat dingen bewaard moesten blijven. Twee eeuwen van professionalisering en institutionalisering later is die maatschappelijke basis soms wankel: erfgoed lijkt een zaak van experts en professionals geworden, met eigen regels en normen waar buitenstaanders geen zicht op hebben. De Faro-conventie daarentegen vertrekt vanuit de stelling dat elke burger recht heeft op erfgoed, en dat erfgoedgemeenschappen dus inspraak moeten hebben in het behoud en beheer ervan. De conventie zet sterk in op participatie, en moedigt erfgoedorganisaties aan om burgers actief zeggenschap te geven. Burgers zijn dan actieve partners die, samen met professionals, bepalen wat erfgoed is en hoe we het doorgeven.

Participatie is dus veel meer dan publiekswerking. Als de erfgoedsector die democratische kant van erfgoed wil waarmaken, betekent dat meteen dat kleine projecten en kortlopende participatieve initiatieven niet voldoende zijn. Participatie gedacht vanuit het recht op erfgoed is een zaak van structureel samen zorgen voor de toekomst. De vraag dringt zich op: hoe maken we deze zeggenschap echt waar? Hoe kunnen we erfgoedzorg zo organiseren dat de rechten, belangen en wensen van alle betrokkenen echt meewegen in de besluitvorming over dat erfgoed? Het ‘vermaatschappelijken van erfgoedzorg’ betekent dus dat de zorg voor het erfgoed niet alleen een opdracht is voor professionals, maar een zaak is van iedereen.

“

“Wanneer we naar de omvang van het burgeractivisme kijken (...) zien we een enorm leger aan erfgoedbewakers en erfgoedmakers. De geïnstitutionaliseerde erfgoedwereld staat op de schouders van deze reus en lijkt die kracht niet meer goed te zien.”

Frans Soeterbroek, *Essay Erfgoed als middel*, 2021, p. 15.

Coproductie en cobestuur van erfgoedorganisaties

De achterliggende filosofie van de Faro-conventie (en van de Europese Unie) is dat cultureel erfgoed democratiserend werkt. Via participatie aan erfgoed leren mensen deel te nemen aan het publieke debat. Dat is meteen ook de reden waarom het nieuwe museumdecreet in Finland (2020) expliciet stelt dat musea de democratie moeten promoten. Zij moeten de waarden gelijkheid, sociale rechtvaardigheid en transparantie mee uitdragen door in te zetten op democratische vaardigheden. Dat moeten ze bovendien niet alleen in hun publiekswerking doen, maar ook achter de schermen; ook daar moet ruimte komen voor debat en inspraak van burgers. En dat betekent meteen dat de manier waarop het museum bestuurd wordt, verandert.

Participatie verschuift dan van een tijdelijke samenwerking of cocreatie naar coproductie of cogovernance. Een dergelijk participatief leiderschap betekent niet alleen dat medewerkers écht een stem krijgen in de organisatie, maar ook dat de rollen en verantwoordelijkheden van de erfgoedgemeenschappen veranderen. Zij evolueren naar gelijke partners die samen met de erfgoedorganisatie sturen en knopen doorhakken. Bovendien kunnen ze binnen deze strategische lijnen samenwerken met de organisatie. En dat veronderstelt meteen dat er ruimte kan zijn voor discussie, debat en conflict, en dus voor meerstemmigheid. Het Nationale Museum van Wales organiseert bijvoorbeeld elke twee maanden workshops met gemeenschappen om kernacties en activiteiten grondig door te spreken.

Uiteraard is de evolutie naar coproductie een groeiprocess, waarbij het vertrouwen moet groeien. De Museums Association in de UK ontwikkelde daarom in 2018 een zelfevaluatie-framework voor participatie. Dit geeft inspiratie hoe organisaties vanuit een coproductie-instelling medewerkers en gemeenschappen betrekken bij het stellen van doelen, het uittekenen van processen en het evalueren van de organisatie. Het raamwerk belicht verschillende domeinen, van leiderschap over competentieontwikkeling tot missie, visie en evaluatie. Het geeft concrete indicatoren op vier niveaus: van eerste kleine stappen tot uitmuntende initiatieven. Centraal staat de boodschap dat inzetten op coproductie een continu proces is dat een blijvende kritische reflectie over onderliggende ongelijkheden nodig heeft.

Nog een stap verder gaat het uitdaagrecht of *right to challenge*: een participatievorm die individuele burgers of georganiseerde groepen van burgers de mogelijkheid geeft om taken van de overheid over te nemen, als ze denken dat ze het zelf beter kunnen. In dit geval verschuift het initiatief nog meer naar de burgers die met plannen mogen aankloppen om de doelen van de organisatie nog beter te realiseren. Deze aanpak wordt in Nederland, de UK en ook in Vlaanderen door gemeentes ingezet voor onroerend erfgoed. Zoals in Breda bijvoorbeeld, waar burgers het onderhoud en de invulling van brugwachtershuisjes overnamen. De vraag is of dit ook in andere erfgoedcontexten zou kunnen werken. Onderzoek toont aan dat een dergelijk engagement sterk ondersteund en begeleid moet worden opdat het goed zou werken, en dat het niet louter een besparingsoperatie mag zijn. Ervaringen vanuit het herbestemmen van onroerend erfgoed waarschuwen

dat deze aanpak ook als gevolg kan hebben dat het accent soms meer komt te liggen op de bruikbaarheid van erfgoed en minder op de erfgoedwaarde zelf.

Samenwerken met burgerinitiatieven

OpgewektTienen vzw is een open en onafhankelijke burgerbeweging die ontmoeting en samenwerking tussen Tienenaars stimuleert met bijzondere aandacht voor de verbindende kracht van erfgoed. De vereniging organiseert bijvoorbeeld een reuzenstoet en brengt mensen samen in volkstuinen. Participatie vertrekt van het idee dat men burgers wil betrekken bij een beleid of een werking. Burgerinitiatieven zoals OpgewektTienen worden daarentegen gekenmerkt door zelforganisatie, waarbij burgers spontaan in actie komen. Om hun doelen te kunnen realiseren zoeken zij partners, bijvoorbeeld in de cultureel-erfgoedsector. Participatie gaat in dat geval dus niet meer om macht delen of anderen laten meedoen, maar om actief aansluiten bij een beweging die elders is gestart, en die eigen, specifieke doelen heeft. Het gaat dus niet alleen om aansluiting zoeken bij erfgoedgemeenschappen die (immaterieel) erfgoed levend houden of bij vriendenkringen van musea, archieven of erfgoedbibliotheken. Het gaat daarentegen ook over de denkoefening hoe een organisatie haar steentje kan bijdragen om de doelen van anderen te realiseren: 'Hoe kunnen wij, met onze kennis en kunde, dit actiecomité, deze milieuactiegroep of dit buurtoverleg ondersteunen en op weg helpen?' Tijdens het project *Archief om de hoek* gingen archieven in Turnhout en Aalst bijvoorbeeld na welke doelen buurthuizen hadden en hoe ze deze doelen vanuit hun expertise konden versterken.

Socius bracht met een veldverkenning de noden van Vlaamse burgerinitiatieven in kaart. Alle onderzochte cases vertrokken vanuit een persoonlijk engagement en botsten op een bepaald moment tegen de limieten van die vrijwillige inzet. Dit soort initiatieven kan ondersteuning gebruiken op het vlak van infrastructuur en ruimte, administratie en netwerking. Vele van deze initiatieven zoeken ook naar maatschappelijke erkenning, naar doelgerichte kennis en expertise en naar een groter draagvlak. Allemaal domeinen waarop erfgoedorganisaties kunnen inspelen, als ze bereid zijn om die zelforganisatie van het burgerinitiatief te blijven waarborgen en niet ondergeschikt te maken aan de eigen doelen. Het is immers contraproductief om het burgerinitiatief te laten verdrinken in de systeemwereld van regels, richtlijnen, beleid en vergunningen.

Foto: Pixabay

In deze samenwerking hebben de professionals vooral een stimulerende rol. Zij ondersteunen de gemeenschappen om hun stem te laten horen en zo hun democratische competenties te versterken. Socius noemt hen ‘grenswerkers’ die bruggen bouwen tussen de leefwereld van de burgerinitiatieven en de structuurwereld met de werkprocessen van organisaties. Zij vullen de burgerkracht aan met kennis en kunde, coachen de trekkers of vitaliseren de gemeenschap vanuit een dienstverlenende rol.

Dit soort oefeningen vergt een zekere lenigheid van organisaties en de samenwerking is ook niet altijd evident. Hoe activistisch wil of kan de erfgoedorganisatie zijn? De grens blijft bovendien de democratiserende opdracht van de Faro-conventie: het ondersteunen van burgerinitiatieven draait uiteindelijk over het empoweren van gemeenschappen en het vergroten van hun democratische competenties.

Er zijn ook nog andere kritische bedenkingen bij het samenwerken met burgerinitiatieven. Al te vaak zijn dit soort groepen immers een zaak van een hoger opgeleide witte elite. Heel wat van deze burgerinitiatieven hebben problemen om zich te verankeren en ze zijn dus niet altijd even duurzaam. Het opbouwen van een alternatieve logica naast bestaande structuren kan ook gevaarlijk zijn.

Inzetten op burgerinitiatieven is dus complementair aan het opzetten van cogovernance in de eigen organisatie; het vervangt de andere vormen van participatie niet.

Inzetten op burgerwetenschap

Vele handen maken licht werk. Zo ook bij *MamaMito* (een samenwerking van KU Leuven, Histories en Familiekunde Vlaanderen) en *S.O.S. Antwerpen* (een samenwerking van UGent, UAntwerpen, Stadsarchief

Antwerpen en Histories). Het zijn duizelingwekkende cijfers: 7.800 Vlamingen schreven zich in om hun moederlijke stamlijn op te zoeken en 720 vrijwilligers namen tienduizenden scans van het archief door op zoek naar doodsoorzaken. Daarin ligt dan ook het grote voordeel van burgerwetenschapsprojecten: onderzoek dat normaal veel tijd en middelen vraagt, wordt mogelijk door participatie van een breed spectrum aan vrijwilligers.

In het cultureel-erfgoedveld wordt ook wel eens gesproken over ‘crowdsourcing’. Bij crowdsourcing is het niet de bedoeling om wetenschappelijk onderzoek uit te voeren, maar wel het werk van een beperkt aantal professionals te verlichten door de participatie van vele vrijwilligers. Vaak gaat het hier over digitaliseringsprojecten, waarbij de collectie kan worden getranscribeerd, gecorrigeerd, gecontextualiseerd of geclassificeerd. Een van de bekendste crowdsourcingplatformen is *VeleHanden*. Archieven, musea of bibliotheken kunnen hun gedigitaliseerde collectie ter ontsluiting aanbieden aan het grote publiek en hiervoor verschillende uit te voeren werkzaamheden opzetten. Het Stadsarchief Amsterdam is zo al sinds 2016 bezig met het digitaliseren van notariële akten. De ‘beste’ verhalen krijgen een prominente plaats op de website. Op die manier wordt niet alleen een berg werk verzet, maar wordt de collectie ook nog eens digitaal ontsloten.

Bij burgerwetenschapsprojecten of ‘*citizen science*’ is de wetenschappelijke component cruciaal. In deze projecten wordt dan ook steeds een onderzoeksinstelling betrokken. De participatie van de burger gaat ook verder. Volgens de tien principes van *citizen science* (opgesteld door de European Association for Citizen Science) moeten burgers kunnen deelnemen aan verschillende fasen van het onderzoek, zo ook bijvoorbeeld bij de ontsluiting van de resultaten. Cultureel-erfgoedorganisaties kunnen burgerwetenschap inzetten voor allerlei functies binnen de werking. Bijvoorbeeld voor behoud en beheer, zoals in het project *Monument Monitor* (UK), waar foto’s van bezoekers worden gebruikt om de duurzaamheid en conservatie van monumenten te monitoren. Of wat dacht u van een *Pattern-a-thon*, een initiatief van EFHA (European Fashion Heritage Association), ModeMuseum Antwerpen, KU Leuven, UAntwerpen en Erasmus Universiteit Rotterdam? Het initiatief wil, samen met studenten, designers en onderzoekers, patronen (her)ontdekken van stukken uit de MoMu Study Collection en deze beschikbaar stellen

via Wikipedia. Op die manier kan niet enkel de waarde van het erfgoed beter bepaald worden, maar kan ook het bewaren gedetailleerder aangepakt worden.

Burgerwetenschap is intensief en het betrekken van burgers vraagt aangepaste hulpmiddelen, zoals voor-ingen, een helpdesk en afgestemde hard- en software. Scivil, het Vlaams Kenniscentrum voor Citizen Science, biedt hiervoor de nodige ondersteuning. Burgerwetenschapsprojecten in cultureel erfgoed zijn nog eerder een onontgonnen terrein van participatie. Zowel voor de erfgoedorganisatie als voor de burger schuilt hierin nochtans een duidelijke win-winsituatie.

Leestips:

- » *Faro magazine, van verdrag naar praktijk*, Amsterdam, 2021.
- » S. Soeterbroek, *Erfgoed als middel*, essay, 2021.
- » *Veldverkenning burgerinitiatieven*, Socius 2021.
- » R. Knoop & M. Schwarz (red.), *Straatwaarden: in het nieuwe speelveld van maatschappelijke erfgoedpraktijken. Schetsen uit het onderzoek Straatwaarden 2015-2016*, Amsterdam, 2017. Beschikbaar via [deze link](#).
- » R. Knoop & M. Schwarz (red.), *Meer Straatwaarden: een pleidooi voor erfgoedmaken als engagement*, Amsterdam, 2019. Beschikbaar via [deze link](#).
- » De Zelfevaluatietool participatie is beschikbaar via [deze link](#).
- » Crowdsourcing in Vlaanderen voor erfgoed: <https://publicaties.vlaanderen.be/view-file/13004>.
- » De European Association for Citizen Science omschrijft de tien principes van burgerwetenschap: <https://ecsa.citizen-science.net> en https://ecsa.citizen-science.net/wp-content/uploads/2020/02/ecsa_ten_principles_of_cs_netherlands.pdf.

3.

VAN DE ZORG VOOR HET ERFGOED NAAR DE ZORG VOOR MENS EN GEMEENSCHAP?

Alexander Vander Stichele

Meer dan ooit zijn collectiebeherende erfgoedorganisaties mens-gecentreerde instellingen. Vanuit een oprechte wil om midden in de samenleving te staan en het hiermee gepaard gaande besef dat ze zo veel meer kunnen zijn dan louter tentoonstellingsplekken en/of leer- of studieomgevingen zetten steeds meer musea, archieven en erfgoedbibliotheken in op andere soorten vormen van erfgoedwerk. Naast plaatsen waar de klassieke erfgoedzorg (i.e. de zorg voor het aanwezige erfgoed) centraal staat, evolueren steeds meer erfgoedorganisaties naar zorgplaatsen in de meer brede zin van het woord. Het worden dus evengoed plaatsen die inzetten op de zorg voor mensen en gemeenschap(en). De Engelse sociaal geografe en museologe Nuala Morse verkent deze trend in haar recent verschenen boek *The museum as a place of social care*. Ondanks de focus op musea zijn haar bevindingen relevant voor alle collectiebeherende erfgoedorganisaties.

De sociale rol van erfgoedorganisaties

De voorbije jaren heeft er zich in het cultureel-erfgoedveld, naar analogie met andere maatschappelijke domeinen, een *social turn* voorgedaan. De mens (i.e. diegene die het erfgoed maakt, aanschouwt, consulteert en betekenis geeft of kan geven) kwam meer centraal te staan. En bijgevolg ook de vraag wat de collectie en de erfgoedorganisatie kunnen betekenen voor deze mens. Hierbij wordt breder gekeken dan de traditionele bezoeker of gebruiker. Steeds meer cultureel-erfgoedorganisaties zijn zich bewust van hun maatschappelijke waarde en willen een andere, meer actieve rol opnemen in de (lokale) samenleving; zonder dat ze hierbij hun traditionele taken en rollen willen compromitteren of opgeven (zie ook trend: 'Vermaatschappelijking van erfgoedzorg?' in deze bundel).

Via zorggericht erfgoedwerk kunnen collectiebeherende erfgoedorganisaties een dergelijke rol opnemen. Ze hebben er immers alle troeven voor. Niet alleen herbergen ze een schat aan objecten en andere relictten uit het verleden waaraan een onnoemlijk aantal verhalen gekoppeld zijn. Daarnaast zijn

“

“We don't claim to 'cure' people, we don't claim to be experts in community development practice or health promotion. We do however work within a model of practice that views cultural and heritage organisations as having a responsibility to collaborate with experts across multiple sectors to be part of a solution by enhancing community professionals' working practices, so they see museum resources as useful and relevant.”

Not So Grim Up North Team, 2018.

het een van de weinige plaatsen in onze samenleving waar de jachtigheid van het hedendaagse leven een halt wordt toegeroepen. Het zijn plaatsen van verwondering, lering en studie, contemplatie, esthetische en emotionele beroering ... Bovendien zijn het inherent plaatsen van (erfgoed-)zorg.

Vanuit deze optiek sluit een bredere zorggerichte erfgoedbenadering nauw aan bij het wezenskenmerk van erfgoedorganisaties. En toch is het weer fundamenteel anders. Nuala Morse formuleert het als volgt:

“I propose social care as a wider orientation in the museum that holds the capacity to transform the institution’s ability to create value for society in the twenty-first century. Social care provides a deeper focus on individuals and groups who experience marginalization or disadvantage and considers the public function of the museum more fundamentally (p. 186).”

Net zoals bij reguliere erfgoedzorg het geval is, betekent zorggericht erfgoedwerk trouwens meer dan gewoon werk:

“For the museum professionals involved, care is work as well as an emotion or intention. It is an affective stance and practical competence, a form of museum work that has its own logic: a logic of care (p. 187).”

En aan deze specifieke zorglogica is er volgens haar ook een duidelijke zorgethiek verbonden.

Een mooi voorbeeld uit het buitenland is de *Museums, Health and Social Care Service* van de Tyne & Wear Archives and Museums (TWAM), dat zich richt op ouderen. Daarnaast ontwikkelde TWAM *vier programmalijnen* die elk focussen op een andere doelgroep binnen de samenleving. Ze vormen een integraal deel van de reguliere museum- en archiefwerking.

Welzijnsgericht erfgoedwerk als insteek voor zorggerichte aanpak

Een van de meest in het oog springende vormen van zorggericht erfgoedwerk is ‘welzijnsgericht erfgoedwerk’. Onder deze noemer kunnen alle vormen van erfgoedwerk verstaan worden, binnen en buiten de instellingsmuren, waarbij de collectie en/of de ruimte wordt ingezet om het individuele welzijn van personen of het sociale/collectieve welzijn van groepen te verbeteren. Welzijnsgericht erfgoedwerk omvat een scala

aan methoden of technieken die bij een veelvoud aan doelgroepen kunnen toegepast worden. Het gaat van mindfulness- of yogasessies in de rust en schoonheid van tentoonstellingszalen, over objecthandlingsessies met museale objecten bij mensen met dementie, tot het versterken van de sociale cohesie op wijkniveau op basis van verhalen en bronnen uit het lokale archief.

Welzijnsgerichte erfgoedprogramma’s richten zich vooral op het psychologische, het mentale en/of het sociale welzijn. De centrale focus hierbij is het empoweren of het versterken van mensen en groepen zodat ze maximaal kunnen deelnemen aan de samenleving. Dit impliceert een participatieve aanpak. Om mensen te empoweren vertrekken we namelijk vanuit hun kennis en kunde en hetgeen zij willen en kunnen doen. Binnen het vooropgestelde raamwerk van het welzijnsgerichte erfgoedprogramma kunnen de deelnemers dan ook deels zelf bepalen welke richting ze uit willen gaan en hoe ze zaken zullen aanpakken. Dit heeft als gevolg dat de erfgoedorganisaties zich flexibel moeten (durven) opstellen en dat het scenario niet altijd zal verlopen zoals ze zichzelf vooropgesteld hadden. Het houdt ook in dat de collectie of de organisatie zelf niet centraal staan. Soms zijn ze bijkomstig of slechts een aanleiding om met de mensen die deelnemen aan het programma aan de slag te gaan. Voor erfgoedwerkers is dit niet altijd even evident.

Veel welzijnsgericht erfgoedwerk speelt zich af binnen de muren van de erfgoedorganisaties. Musea, archieven en erfgoedbibliotheken zijn dan ook bijzondere omgevingen waar heel veel mogelijk is. Zo kunnen ze fungeren als echte zorgplaatsen. Toch speelt ook heel wat welzijnsgericht erfgoedwerk zich buiten de instelling af. Voor heel wat mensen met specifieke noden – zeker de meest kwetsbaren – is de erfgoedorganisatie immers moeilijk te bereiken of is de drempel te hoog om er binnen te stappen. Ook wordt er vaak bewust voor gekozen om in een specifieke buurt te gaan werken met de lokale bewoners of om activiteiten te ontwikkelen met en in zorginstellingen. Outreachend werken is dus nogal eens de norm. Ook dit is voor erfgoedwerkers niet altijd evident. Vandaar ook het belang van cross-sectorale samenwerkingen, waarbij erfgoedwerkers actief op zoek gaan naar partners (organisaties of specifieke personen) die de doelgroep wel goed kennen en een brug kunnen vormen tussen hen en de doelgroep.

In Vlaanderen zetten heel wat erfgoedorganisaties de voorbije jaren hun eerste stappen in het welzijnsgericht erfgoedwerk. Enerzijds waren er de piloottrajecten van

Foto: © FARO

FARO. Daarnaast verkenden een aantal musea mindfulness, yoga en slow art. En ook dementie staat bij steeds meer erfgoedorganisaties op de agenda.

Het bredere zorgverhaal: van zorg voor anderen naar zelfzorg

We haalden hierboven al aan dat zorggericht erfgoedwerk – net zoals zoveel andere vormen van erfgoedwerk – meer is dan gewoon werk. Het vergt een grote emotionele investering en belasting. Tegelijkertijd is het zo dat zorggerichte erfgoedwerkers doorgaans geen sociaal werkers, psychologen of zorgkundigen zijn. Ze missen dan ook een zekere bagage en/of training om met bepaalde situaties en/of maatschappelijke problematieken om te gaan. Het is dus essentieel dat ze goed omkaderd worden en dat ze voldoende aandacht

hebben voor zelfzorg. Dit is trouwens niet alleen voor hen belangrijk maar voor elke erfgoedwerker, ongeacht diens specifieke taken en/of functies.

Een logisch gevolg van de verhoogde aandacht van erfgoedorganisaties voor een meer zorggerichte aanpak (in de brede zin van het woord) zou moeten zijn dat de zorglogica die hieraan ten grondslag ligt breed gedragen wordt doorheen de ganse instelling. Helaas blijkt dit niet altijd het geval te zijn. In een maatschappelijke sector die, net als vele anderen, ondergefinancierd is, wordt er al eens bespaard op werkkrachten en/of is er altijd te veel werk voor het aanwezige personeelsbestand. Meer dan eens gaan medewerkers over hun eigen grenzen, met alle gevolgen van dien. Uit het onderzoek van Nuala Morse blijkt dan ook dat de zorggerichte aanpak vaak wel extern wordt uitgedragen, maar intern niet of veel minder wordt nageleefd. Ze pleit dan ook voor een radicale omslag naar ‘*caring organisations*’,

met een ‘*caring management*’ dat voldoende oog heeft voor het fysieke en mentale welbevinden van al het personeel (inclusief zichzelf).

Uit ons eigen onderzoek naar de impact van de CO-VID-19-pandemie op de Vlaamse cultureel-erfgoedorganisaties menen we te kunnen afleiden dat dit besef er (mede door de pandemie) nu wel is bij de meeste organisaties. Nooit eerder was er zoveel aandacht voor het welzijn van de eigen werknemers en niet eerder was er zoveel aandacht voor het welzijn van de vrijwilligers, de bezoekers en de bredere samenleving. Hopelijk is dit er eentje dat we als sector kunnen blijven vasthouden.

Leestips:

- » N. Morse, *The Museum as a Space of Social Care. Critical Studies in Heritage, Emotion and Affect*. Abingdon/New York: Routledge.
- » B. De Nil & A. Van de Cotte, *Meer dan erfgoed. Erfgoedcollecties, gezondheid en welzijn*. Brussel: Politeia.
- » B. De Nil (red.), *Cultureel erfgoed voor welzijn. Naar een raamwerk voor interventies met cultureel erfgoed voor welzijn en gezondheid*. Brussel: Politeia.

4.

NAAR EEN MEERSTEMMIGE ETHIEK?

Katrijn D'hamers

Toen het Pitt Rivers Museum in Oxford enkele jaren geleden een dekoloniserings-traject startte, werd dat niet overal op lof onthaald. Met het traject wilden de medewerkers alle facetten van de werking doorlichten: de collectiebeschrijvingen, het tentoonstellingsbeleid, de personeelssamenstelling enz. Menselijke resten werden uit de vitrines geweerd, met denigrerende tekst op labels werd afgerekend en expertise werd ook gezocht bij herkomstgemeenschappen. Naast een schare fans zorgde de aanpak ook voor onrust en protest bij tal van andere stemmen die vonden dat de breuk met de traditie te groot was.

De laatste twee jaar klinkt de roep om een kritische omgang met het verleden internationaal steeds luider. Bewegingen zoals #RhodesMustfall, #BlackLivesMatter, #StopAsianHate, #NotInMyName, #LoveIsLove en vele andere hebben een invloed op de bewustwording over machtsverdeling en brengen zo zaken nog sneller onder de aandacht. De protesten volgen op een situatie die door onderzoekers als Steven Vertovec, Maurice Krul of Dirk Geldof al beschreven werd als 'superdiversiteit', een situatie waarin de samenleving wordt gekenmerkt door snelle complexe internationale (migratie)bewegingen. Het kan verschillende kanten op, menen de onderzoekers. Óf de complexe diversiteit wordt omarmd vanuit de zorg van ontmoeting. Óf de samenleving polariseert verder doordat verschillen onverzoenbaar lijken.

De genoemde protesten leggen pijnlijke kwesties bloot, ook voor erfgoedorganisaties. Onomwonden stellen critici dat macht ongelijk verdeeld is, dat een dominant referentiekader een meer kritische omgang met het verleden verhindert en dat drempels een gelijkwaardige deelname aan onder andere cultuur verhinderen. Frictie dreigt doordat de nadruk op mensenrechten soms botst met beginselen als persoonlijke autonomie of vrijheid van meningsuiting. Hoe staan erfgoedorganisaties in dit maatschappelijke debat? Hoe kunnen verschillende stemmen een plek rond de tafel krijgen? Wat betekent dit concreet voor de dagelijkse praktijk?

Door vele handen gedragen?

Dekolonisatie, meerstemmigheid, diversiteit, superdiversiteit, interculturaliteit, toegankelijkheid, inclusie ... Wie de actualiteit volgt, merkt op dat er vaak veel begrippen door elkaar worden gebruikt. Eenzelfde woord krijgt naargelang de context soms ook een andere betekenis. Zo kan dekolonisatie zowel verwijzen naar kolonia-

“

"If you think art history has to be pale, male and stale – think again."

Alice Procter (in *The Whole Picture*).

lisme, de impact van het koloniale verleden als naar het uitdagen van macht. In Vlaanderen lijkt ‘meerstemmigheid’ aan populariteit te winnen. Maar zonder concrete invulling blijft eender welk woord hol. De discussie over terminologie ligt gevoelig, want achter het gebruik van de woorden roeren zich schurende en pijnlijke kwesties. Hoe meerstemmigheid in de praktijk wordt uitgewerkt, zal uiteindelijk doorslaggevender zijn dan de term.

Hoor je Bijlmer Park Theater, dan hoor je meteen ook ‘een voorbeeldaanpak van diversiteit en inclusie’. Toch was het niet altijd zo. Toen Ernestine Comvalius er als directrice aantrad, constateerde ze dat het theater moeilijk aansluiting vond bij de zeer divers samengestelde buurt in Amsterdam. Niemand van het personeel woonde er, of wist echt wat er leefde. Comvalius maakte werk van het waarderen van de buurt én van het diversiteitsbewustzijn van de medewerkers. Het traject zorgde voor een versterking van de organisatie door nieuwe inzichten en talenten te omarmen, maar evengoed door angsten aan te kaarten.

Zoeken naar een draagvlak en versterken van de draagkracht van een team vormen de basis, getuigen vele internationale voorbeelden. Werk maken van diversiteit? “Begin dan eerst bij de eigen medewerkers”, klinkt het telkens. Waar staan medewerkers nu? Voelen ze zich erkend in hun identiteit? Is men zich bewust van onbewuste vooroordelen over vele vormen van diversiteit (gender, leeftijd, handicap, kleur...)? En welke impact hebben zij op alle aspecten van erfgoedwerk? Meerstemmigheid beroert iedereen: onthaal, educatie, conservatie en management, vrijwilligersbeleid, archief, communicatie enz.

Die gedragenheid was ook de zorg van het Antwerpse MAS bij de expositie *100xCongo*. Alle medewerkers werden in een meerstemmig bad getrokken. Een voorbeeld. Naar aanleiding van het bezoek van de activist Mwazulu Diyabanza kregen de erfgoedbewakers een rondleiding en gingen ze mee in gesprek over de expo, de actualiteit en mogelijke bedreigingen. Diyabanza zelf kaartte al eerder bij verschillende Europese musea het probleem van verwerving van collectiestukken uit koloniale context aan, door een object uit de opstelling te nemen en er schijnbaar mee naar buiten te wandelen. Zover kwam het echter niet in het MAS. Een ander nuttig instrument was de *Questions & Answers*, een lijst thema’s die de MAS-collega’s hielp om de boodschap scherp en helder te krijgen, en met een gedragen standpunt naar buiten te komen.

Welke plaats voor schurend erfgoed?

Het tempo van sociale en maatschappelijke kritiek gaat snel. Polariserende, verstarring of verlamming loeren om de hoek wanneer draagvlak en antwoorden ontbreken. ‘Woke’, ‘cancel culture’, ‘witwassen van de geschiedenis’, ‘othering’, ‘wit privilege’ zijn slechts enkele uitingen van deze polarisering. Maatschappelijk gevoelige thema’s zijn bovendien meer dan druppels op een hete plaat. In de komende jaren zullen ze ook een plek opeisen in de praktijk van erfgoedorganisaties. Te denken valt bijvoorbeeld aan de omgang met het koloniale verleden, de teruggave van roofoverval en de nood aan een nieuwe relationele ethiek met herkomstlanden en -gemeenschappen, maar ook aan genderdiversiteit, racisme en discriminatie, of de invulling van de publieke ruimte. In Vlaanderen lijken maar weinig steden en gemeenten met beladen beelden of straatnamen aan de slag te gaan. Halle, Gent, Leuven, Antwerpen en Mechelen nemen het voortouw. Kijken andere gemeenten de kat uit de boom? Wacht men op een concrete aanleiding?

Het stadsmuseum van het Engelse Bristol, M-Shed, bleef niet bij de pakken zitten nadat in juni 2020 het standbeeld van Edward Colston (1636-1721), de handelaar in tot slaaf gemaakte mensen, in het havenwater werd geduwd. Het museum vroeg zich samen met lokale belangengroepen af hoe de stad, haar bewoners én de museumbezoekers de controverse rond de beladen figuur konden aangrijpen om het thema van sociale ongelijkheid aan te kaarten. Het museum organiseerde een tijdelijke expo waarbij het opgeveste beeld liggend werd getoond bij een tijdlijn van de gebeurtenissen. Cruciaal was de bevraging bij inwoners en bezoekers naar wat zij vonden dat er met het specifieke beeld moest gebeuren, én met het gebruik van de publieke ruimte. Tegelijk zag het museum dit voorval ook als een opportuniteit om het gesprek open te trekken naar thema’s zoals de strijd van vrouwen of van arbeiders voor eerlijke lonen.

Duidelijk is dat gevoelige maatschappelijke kwesties de praktijk van cultureel-erfgoedorganisaties raken. Is het wel mogelijk om neutraal te blijven? Welke meerwaarde kan een instelling inbrengen, door bijvoorbeeld wetenschappelijk onderzoek? En wat betekent een engagement voor de relaties met gemeenschappen, voor het imago, voor het interne draagvlak? En hoe toon je dan dissonante en zelfs schadelijke stemmen? Jen Kavanagh stelt in de brochure *Contemporary Collecting* interessante vragen over het verzamelen, tonen en communiceren van controversiële standpunten. In een

Foto: Adam Jang, Unsplash.

van de voorbeelden in de brochure getuigt Sam Jenkins van het People's History Museum over haar ervaring met verschillende proteststemmen over genderdiversiteit: "Moeten we de objecten tentoonstellen; moeten we ze verzamelen, en hoe kunnen we dat doen zonder mogelijkerwijs een belangrijk deel van ons publiek te vervreemden?" Het traject was niet zonder risico, want onder andere sociale media zouden de verkeerde indruk kunnen wekken dat het museum bepaalde standpunten zou bevoornden.

Dus toch ook aandachtig zijn voor 'conflict' bij het uitbreiden, documenteren van een collectie? Verschillende auteurs benadrukken dat gevaar, risico en moeilijkheden belangrijke uitgangspunten zijn tot leren, in tegenstelling tot het uit de weg gaan van conflict. In een vaak geciteerd artikel (zie leestips) argumenteren Arao en Clemens dat we af moeten van de idee van een 'safe

space'. Dit scheidt de verkeerde illusie dat onveiligheid kan worden vermeden. Klachten worden te snel weggezet als overgevoelig, worden onvoldoende erkend of afgewezen. In de plaats stellen ze het begrip van 'brave space' voor: de mogelijkheid om van mening te verschillen en tot een 'echt' gesprek en nieuwe inzichten te komen. Erfgoedorganisaties zijn dan evenzeer ook behoedzame actoren bij deze schurende kwesties.

Kunnen we de macht lossen?

Verschillende auteurs zoals bijvoorbeeld Frantz Fanon, Gloria Wekker en Philomena Essed kaartten al decennialang sociale ongelijkheid en postkoloniale impact aan. Bij dit rijtje voegde zich recent ook Rolando Vazquez met zijn boek *Vistas of modernity* waarin hij westerse hegemonie en representatiemacht over

anderen bekritiseert. Het Westen wordt daarbij in een modern hedendaags discours geplaatst, terwijl andere volkeren naar het verleden worden geschoven als achterlijk, of zelfs geschiedenisloos. Culturele en academische instellingen staan in het centrum van de macht van de representatie, zo stelt hij. Hen wacht de taak om te dekoloniseren: om over te stappen van de logica van macht naar een logica van luisteren, van pluraliteit, van het ongedaan maken van dominante verschillen van gender, ras en andere vormen van discriminatie.

Voor instellingen begint het werk bij het doorlichten van de eigen structuren: hoe is de medewerkersploeg samengesteld, hoe is de besluitvorming georganiseerd? Welke narratieven ontbreken of worden eenzijdig voorgesteld? Wie bepaalt het narratief en de selectie van erfgoedmaterialen? Hoe worden kwaliteit en expertise ingevuld? Is er ruimte voor verzamelmethodes en waardering van collecties door gemeenschappen die zich niet gerepresenteerd voelen? En hoe vertaalt dit zich in cocreatie? Welke zorg heerst er bij het afbeelden van personen, zowel in hedendaagse als in historische bronnen? Hoe krijgt inclusieve taal een weerslag in de erfgoedpraktijk?

Met inclusieve taal gingen al verschillende instellingen in de buurlanden aan de slag, getuige bijvoorbeeld trajecten als *Labelling Matters* en *Words Matter*. Ook in de lage landen zal dit de komende jaren op de agenda staan. Vele organisaties worden zich steeds meer bewust van de nood. Zo pakt het Nederlandse Rijksmuseum gestaag woorden aan die vandaag kwetsend zijn. Dat doen ze telkens in samenwerking met belangengroepen. In dialoog en via intervisie worden woorden aangepast. Ze komen dan in een handleiding terecht, die door alle afdelingen wordt gehanteerd. Een belangrijk neveneffect is dat het diversiteitsbewustzijn op deze manier ook groter wordt, én dat het een breed gedragen project wordt. Niet enkel inclusieve taal is een zorg, ook het collectiebeleid. De National Museums Liverpool presenteerden in 2017 hun resultaten omtrent genderdiversiteit. Nieuwe narratieven werden aan tal van objecten toegevoegd. De musea namen het traject te baat om samen met verschillende gemeenschappen ook nieuw materiaal te verzamelen. Charlotte Keenan, conservator Britse kunst: “We willen via onze collecties laten zien dat LGBT+geschiedenis de geschiedenis van iedereen is”.

De uitdagingen om op structurele wijze machtsmechanismen aan te pakken zijn groot. Alice Procter vraagt zich in haar boek *The Whole Picture* af of het wel mo-

gelijk is om instellingen te ‘dekoloniseren’. Geen enkel object is toevallig aanwezig. Iemand heeft een tentoongesteld voorwerp geselecteerd, iemand leidt bezoekers door de ruimte, en geeft vorm aan interpretatie. Procter begon haar *Uncomfortable Art Tours* vanuit de frustratie dat erfgoedorganisaties ongelijkheden, vaak gecreëerd uit kolonialisme, in stand houden. Procter legt de verantwoordelijkheid ook bij de bezoeker: “Als geëngageerde museumbezoeker is het uw taak om u af te vragen: wat ontbreekt er? Door wiens ogen kijken we naar het verhaal? Hoe is deze geschiedenis in een verhaal gemasseerd? Zodra we deze vragen stellen, kunnen we musea begrijpen als plaatsen die op ideologieën zijn gebouwd. Er is altijd meer dan één manier om te kijken.”

Leestips

- » B. Arao en K. Clemens, *From Safe Spaces to Brave Spaces. A New Way to frame Dialogue Around Diversity and Social Justice*. 2013.
- » R. Vazques, *Vistas of Modernity. Decolonial aesthetics and the end of the contemporary*. Jap Sam Books, 2020.
- » K. D’hamers, ‘100 x Congo. Van tijdelijke expo naar dekoloniaal museum’, in: *faro | tijdschrift over cultureel erfgoed*, 14(2021)2, pp 10-14.
- » A. Procter, *The Whole Picture. The colonial story of the art in our museum & why we need to talk about it*. Cassell, 2020.
- » D. Hicks, *The British museums. The Benin Bronzes, Colonial Violence and Cultural Restitution*. Pluto Press, 2020.
- » Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. *Onderzoek naar sporen van slavernij en het koloniale verleden in de collectieregistratie*. 2021.
- » K. D’hamers, ‘Over de olifant en de giraf in de kamer’, in: *faro | tijdschrift over cultureel erfgoed*, 12(2019)3, pp 56-58.
- » E. Miles, S. Corder en J. Kavanagh (red), *Contemporary collecting. An ethical toolkit for museum practitioners*. Arts Council England, 2020.

5.

ELKE KLAS 'ERFGOEDWIJS'?

Anne Milkers, Eva Begine en Hildegarde Van Genechten

De tekst is tot stand gekomen met medewerking van Joris Van Doorsselaere, leerkracht geschiedenis / cultuurwetenschappen SO, en onderzoeker Publieksgeschiedenis UGent.

Laat ons eerlijk zijn: erfgoed en onderwijs zoeken elkaar anno 2022 ijverig op en nog loopt de samenwerking niet altijd over rozen. Van de educatieve pakketten die de erfgoedsector aanbiedt, is vaak niet duidelijk hoe ze precies in de klaspraktijk onthaald worden en welke de effectieve impact ervan is. Nochtans zou een meting of *'evidence based'* onderzoek veel kunnen vertellen over wat werkt en wat niet. Of wat in een aangepaste vorm beter zou werken.

Wat hebben leerkrachten eigenlijk nodig om cultureel erfgoed effectief te integreren in de dagelijkse lespraktijk? Wanneer biedt erfgoededucatie een pasklaar antwoord op de actuele uitdagingen die in de klas aan bod komen? En waarom blijft erfgoed voor hen nog net iets te veel onder de radar? Uit diverse bevestigingen en onderzoek blijkt het grote belang van het vinden van aansluiting bij het curriculum. De werkdruk bij leerkrachten is hoog. Het onderwijs kampt bovendien met een ernstig lerarentekort, zo leren we geregeld uit de pers. Tijd voor extra's is er bijgevolg niet (meer). De vraag om educatief aanbod en leerdoelen op elkaar af te stemmen weerklinkt sterk. Hierin schuilt een eerste uitdaging voor het cultureel-erfgoedveld: aanknopen bij leerdoelen in het onderwijs. Bovendien blijkt in de praktijk dat leerkrachten nog te weinig leermiddelen of lesmateriaal vlot kunnen terugvinden. Zichtbaarheid vormt een volgende belangrijke uitdaging.

Tegelijkertijd kunnen we als erfgoedveld niet alleen nadenken over de inhoud van ons aanbod (en in welke mate het aansluit bij onderwijsdoelen), maar ook over de vorm ervan. We zijn sterk beslagen in bijvoorbeeld het geven van rondleidingen of het aanbieden van workshops. Maar misschien kunnen we verder verkennen wat mogelijk is. Er liggen bijvoorbeeld kansen bij duaal leren. En erfgoed is een thema dat zich als geen ander leent voor omgevings- en ervaringsgericht onderwijs. Het zijn pistes die het verdienen om verder verkend te worden.

“

“Iemand die niet leert lezen of verkiest het niet te doen, is gedoemd om slechts één leven te leiden. Hij of zij zal nooit de gedachten kennen van wie eerder mens is geweest. Iemand die nooit naar het museum gaat, zal nimmer kijken met de ogen van zijn voorouders. Iemand die geen theater of concertzalen bezoekt, zal de emoties van onze broeders uit het verleden nooit navoelen.

Dat is erfgoed. Erfgoed is van levensbelang voor onze soort, want het collectieve geheugen dat in ons erfgoed is gematerialiseerd, vormt het geheim van het succes van de mensheid.”

Ilya Leonard Pfeijffer, *Erfgoed is*. FARO, 2021, p.9.

De modernisering van de eindtermen

Wat verandert er met de modernisering in het onderwijs? De ontwikkelingsdoelen en eindtermen worden voortaan afgeleid uit zestien sleutelcompetenties. In het secundair onderwijs (SO) worden onderwijsdoelen geleidelijk aan ingevoerd per graad. In de eerste graad (1e en 2e jaar SO) en in het eerste jaar van de tweede graad is dat in 2021 al een feit. De hogere jaren van het SO volgen. Het proces is dus nog niet afgerond. Het nieuwe begrippenkader zorgt voor een bijkomende uitdaging wanneer erfgoedorganisaties willen inspelen op leerdoelen en eindtermen. Leerkrachten van bij de start betrekken bij de ontwikkeling van een erfgoededucatief aanbod biedt dan extra trefzekerheid. Zij kennen tenslotte de noden en methodieken van het onderwijs het best.

De onderwijsdoelen gaan terug op de zestien sleutelcompetenties die vandaag aan de orde zijn in het SO. Voor de erfgoedsector zijn ‘historisch bewustzijn’, ‘burgerschap’ en ‘cultureel bewustzijn’ heel interessant om aansluiting mee te maken. Dat neemt niet weg dat ook andere sleutelcompetenties bijzondere kansen bieden aan erfgoededucatie. De trajecten *Buurten met erfgoed* spelen bijvoorbeeld in op de competentie ‘ruimtelijk bewustzijn’, terwijl de sleutelcompetentie ‘ondernemingszin’ zowel aan vakmanschap/meesterschap raakt als aan design in al zijn actuele toepassingen. Ideaal om in het technisch of het beroepsonderwijs te introduceren. En wie dacht dat erfgoed en wiskunde werkelijk niets gemeen hebben, is eraan voor de moeite. De ‘gulden snede’ is als wiskundig en als esthetisch basisprincipe bijvoorbeeld eeuwenlang gehanteerd door kunstenaars en architecten.

Blijkt dat leerkrachten het erfgoededucatief aanbod doorgaans nog onvoldoende vlot terugvinden, hoewel het materiaal wel beschikbaar is via erfgoedbanken of via webplatformen zoals KlasCement, Erfgoedwijs of Cultuurkuur.

Blijft het aanbod nog te weinig zichtbaar? Speelt het te weinig concreet in op de vraag? Onzeker, maar het is interessant om op dit vlak signalen uit de onderwijssector op te vangen. Een ervan is dat ‘erfgoed inzetten in de klas pas echt interessant wordt als het lesmateriaal concrete aanknopingspunten met de lespraktijk biedt en als het erfgoed op het web voorzien is van relevante contextinformatie’. Dat geldt eens te meer voor het vak geschiedenis waar erfgoed ook als bron kan worden

behandeld. In databanken over erfgoed blijken objecten wel vindbaar, maar doorgaans ontbreekt de broodnodige contextinformatie.

Het Archief voor Onderwijs voorziet hier kennelijk wel in. Onder de noemer ‘Brenge beeld en geluid in je klas’ biedt meemoo een rijk palet aan audio- en videomateriaal dat – samen met duiding en informatie op onderwijsmaat – direct inzetbaar is in de les. Archief voor Onderwijs is nu enkel nog voor leerkrachten of voor contentpartners toegankelijk. Erfgoedwijs.be is een site voor en door leerkrachten met (gratis) te downloaden leermiddelen. Deze deelsite van KlasCement bundelt leermiddelen over erfgoed om het overzicht behapbaar te houden. Erfgoedwijs.be is volop in ontwikkeling.

Digitaal materiaal, zoals een virtuele museumtour, een online duik in een museum- of archiefcollectie of online workshops, is ideaal om een bezoek ter plaatse voor te bereiden of op te volgen. In tijden van een pandemie kan het ook een welkome aanvulling bieden. Tijdens de afgelopen coronacrisis heeft de erfgoedsector alles uit de kast gehaald om een inhaalbeweging te maken op dat vlak. Een ‘erfgoedssnack’ in de klas zoals de ‘digitale scheurkalender’ ontwikkeld door het Kröller-Müller Museum (NL) én met een voorbeeld uit Vlaanderen (*Erfgoed: steengoed!*) biedt een speels en toegankelijk digitaal tussendoortje voor de 2e en 3e graad van het lager onderwijs. Het is een van de talloze voorbeelden die tijdens de pandemie zijn ontwikkeld.

Foto: kyo azuma, Unsplash.

‘De wereld begint in de schoolbuurt’ Omgevingsgericht onderwijs

‘De schoolomgeving wint vandaag aan waarde’, is alleszins een idee dat sterk leeft in de erfgoedsector. Ook het erfgoed dat in de school te vinden is, wordt in de kijker geplaatst. De jongste tijd kunnen we vaststellen dat scholen en erfgoed wel degelijk een goede match kunnen vormen, zoals de voorbeelden en piloottrajecten van *Buurten met erfgoed*, *Slimerfgoed* of *Erfgoedklassen* aantonen. Kinderen en jongeren die dicht bij huis schoollopen, kennen de schoolbuurt doorgaans goed en soms beter dan leerkrachten die verderaf wonen en het erfgoed in de omgeving niet noodzakelijk kennen. De inbreng van de leerlingen biedt dan een meerwaarde. De uitdaging is vervolgens om het erfgoed uit de school en/of in de schoolbuurt in het vizier te brengen en een groep leerkrachten uit diverse vakken te inspireren om hierrond samen te werken. Het lokale erfgoed biedt kansen aan

een diverse groep leerlingen om zich te verdiepen in hun vertrouwde omgeving om er vanuit hun eigen achtergrond betekenis aan te geven. *Buurten met erfgoed* is vakoverschrijdend. In het SO verenigt zo’n traject dan ook meerdere (vak)leerkrachten rond erfgoededucatie. Cruciaal is dat de groep leerkrachten zich engageert om vanuit het eigen ‘vak’ en de eigen invalshoek het traject samen in te vullen, waardoor interessante kruisbestuivingen ontstaan. Ook blijkt de samenwerking elke tijdsinvestering lichter te maken, al blijft die niet te onderschatten.

Een projectmatige aanpak is vaak een bijzonder goed kader voor cocreatie. Deze actieve en participatieve aanpak in ervarings- en omgevingsgericht onderwijs lijkt tegenover een eerder strakke aanbodgerichte aanpak te staan. De introductie van de Canon van Vlaanderen voor geschiedenisonderwijs zou weleens kunnen inspelen op de aanbodgerichte aanpak. Maar

het betekent mogelijk dat (druk bevroegde) leerkrachten het eerder als ‘gesneden brood’ (willen) zien om de lessen geschiedenis in te vullen. Hoewel de Canon van Vlaanderen geen verplicht instrument wordt, zou deze aanpak vlot vertaalbaar moeten zijn naar de klaspraktijk, wil ze opgepikt worden. De komst van deze Canon zou wel een opportuniteit kunnen zijn om in de klas het gesprek aan te gaan over cultureel erfgoed. Wat is erfgoed? Wie bepaalt wat cultureel erfgoed is? Welke stemmen ontbreken? Wat zegt dat over onze samenleving? Zo werken we aan vaardigheden zoals ‘erfgoedwijsheid’, een competentie die dicht aanleunt bij de sleutelcompetentie burgerschap en die ons begeleidt in de richting van een meerstemmige aanpak in erfgoed-educatie. Erfgoed kan met name een krachtig instrument zijn om diverse perspectieven te bespreken of om ruimte te geven aan uiteenlopende standpunten zonder in conflict te belanden.

Duaal leren wint aan terrein

Leren op school én op de werkvloer is anno 2021 een van de instrumenten die de Vlaamse overheid verder wil uitbouwen om de huidige onderwijscrisis het hoofd te bieden. Leerlingen combineren daarbij lessen op school met de praktijk in een bedrijf. Deze aanpak staat in ons land nog in de kinderschoenen. Slechts 3 % van de jongeren zou op deze manier onderwijs genieten, terwijl dat in de omliggende OESO-landen om 11 % gaat. Als de contacten tussen bedrijven en onderwijs via dit duaal leren kunnen versterkt worden, kunnen nieuwe vormen van samenwerkingen en dus ook kansen voor duaal leren ontstaan. Zo zet het Stedelijk Lyceum op het Eilandje in Antwerpen gedurende drie lesuren per week een procesingenieur van Janssen Pharmaceutica voor de klas. Vakmensen brengen zo niet alleen hun praktijkexpertise in de klas, maar ook state-of-the-artmateriaal.

Zou het onderwijs zo zijn muren kunnen doorbreken en een grotere plaats kunnen veroveren midden in de brede samenleving? En als dit kan voor STEM-richtingen zoals het proefproject in het Antwerpse lyceum, welke andere partners kunnen dan nog aangetrokken worden in andere studierichtingen? Hoe kan de cultuursector zich dan verhouden tot het onderwijs? De educatieve werking zit al ingebed in deze organisaties, en zo bieden ze een dubbele expertise. De maatschappelijke waardering van cultuureducatie is relatief laag. Er leeft een sterk nutsdenken, met een focus op STEM-richtingen tot gevolg. Die focus wierp de laatste jaren

een schaduw op andere richtingen (gericht op talen, humane wetenschappen ...). Schoolrichtingen worden beoordeeld met een louter economische bril en het gevaar dreigt dat hierdoor de betekenis van een algemene vorming wordt uitgehold. Die perceptie zorgde er mee voor dat artistieke vorming in het gemoderniseerde secundair onderwijs minder aandacht kreeg. Veel betrokken leerkrachten en pedagogisch begeleiders trokken aan de alarmbel en zijn niet te spreken over een vak als MEAV (Maatschappelijke, Economische en Artistieke Vorming) waarvoor slechts één lesuur wordt uitgetrokken. Wanneer je zoveel leerdoelen moet realiseren in dit korte tijdsbestek, loert dan niet het gevaar van oppervlakkigheid?

Scholen die zich als cultuurminnend willen profileren, kunnen in hun keuzevakken wel een artistiek aanbod aanbieden, maar dat werkt de perceptie nog meer in de hand dat het bij deze vakken gaat om een leuk extraatje. Bovendien maak je de artistieke en creatieve ontwikkeling zo afhankelijk van de goodwill van een directie of van enkele leerkrachten. Nochtans benadrukken kinderpsychologen zoals Peter Adriaenssens dat dit heel belangrijk is bij de ontwikkeling van de jonge hersenen. Via films, theater, boeken en andere kunstvormen kunnen kinderen en jongeren emoties leren herkennen. Bovendien leren ze in creatieve processen ook om samen te werken en om al improviserend oplossingen te vinden: essentiële skills op zowat elke werkvloer.

Hoe kunnen we ervoor zorgen dat cultuureducatie kan plaatsvinden op een structurele en uitgebalanceerde manier? Hoe nemen we de perceptie weg dat het hier enkel gaat over ‘speelurtjes’ of ‘fijne projectjes’? Allereerst zouden (alle) leerkrachten het belang van cultuureducatie moeten begrijpen. Ze moeten onderricht worden om te weten hoe ze cultuureducatie in hun vak kunnen implementeren. Daarvoor is het belangrijk dat ze de ontwikkelingen in het veld volgen, om zo op een dynamische manier te blijven kijken naar cultuur. De theorie van *Cultuur in de Spiegel*, die uitgedragen wordt door CANON Cultuurcel, heeft daarin een rol te spelen. Hiertoe zet CANON onder meer de expertenopleiding *Cultuur in de Spiegel* in, en de dynamo-subsidielij.

Maar waarom kan daar de expertise uit het veld niet ingezet worden? Zo kunnen zowel onderwijzers als cultuurpartners levenslang leren. Ook kinderen- en jongerenparticipatie verdienen daarbij meer aandacht. De werking van musea en andere erfgoedpartners is al jaren in transitie en daarbij treedt de participatieve en inclusieve werking steeds meer op de voorgrond. Zo

zorgen we er mee voor dat de jongeren van vandaag een kritische en gelaagde kijk krijgen op burgerschap. Dat lijken belangrijke sleutelcompetenties voor elk opgroeiend kind, niet?

Leestips

- » J. Van Doorselaere, 'Wat is een Boem Paukeslag waard? Een casus voor de plaats en rol van erfgoed op school in Vlaanderen', in: *Kunstzone: tijdschrift voor kunst en cultuur in het onderwijs*, 8(2022)1.
- » G. Biesta, *De terugkeer van het lesgeven. Pleidooi voor het herontdekken van het lesgeven en het belang van de leraar in het hedendaagse onderwijs*, 2021.
- » H. Van Genechten, 'Erfgoed x onderwijs = da's klasse!', in: *faro | tijdschrift over cultureel erfgoed*, 14(2021)3, pp 38-39. Dossier Onderwijs en erfgoed. Natuurlijke partners, p. 37-69.
- » S. Steenhuyzen, 'Onderzoek naar cultureel erfgoed & onderwijs: de enorme groeimarge voor erfgoed', in: *faro | tijdschrift over cultureel erfgoed*, 14(2021)3, pp 48-49.
- » M. Vermandere, 'Reflectie op de digitale ontsluiting voor het onderwijs. Archieven in de klas', in: *faro | tijdschrift over cultureel erfgoed*, 14 (2021)3, pp 56-59.
- » P. Roumeliotis, 'Buurten met erfgoed 2.0. Pilotprojecten openen ogen', in: *faro | tijdschrift over cultureel erfgoed*, 14(2021)3, pp 62-65 en www.buurtenmeterfgoed.be.
- » L. Alaerts, R. Christens en J. Colla, 'Werken aan identiteitsvorming. De verbindende kracht van schoolerfgoed', in: *faro | tijdschrift over cultureel erfgoed*, 14(2021)3, pp 66-69.
- » H. Van Genechten en K. Van Iseghem, 'In gesprek met Barend van Heusden: 'Verbeelding is ook een van de manieren waarop je met erfgoed omgaat'', in: *faro | tijdschrift over cultureel erfgoed*, 14(2021)3, pp 44-47.
- » V. Vanbuel en H. Van Genechten, *Erfgoed is. CANON Cultuurcel, Departement Cultuur, Jeugd en Media, FARO. Vlaams steunpunt voor cultureel erfgoed*, 2021.
- » P. Janssenswillen, S. Leenen en E. Vinckx, *Inspiratiegids meerstemmig erfgoed. Multiperspectiviteit in erfgoededucatie*, Projectgroep meerstemmig erfgoed, 2018.
- » De Canon van Vlaanderen, <https://www.canon.vlaanderen>.
- » Het Archief voor Onderwijs.be: <https://onderwijs.hetarchief.be> en <https://meemoo.be>
- » Onderwijsdoelen: <https://www.onderwijsdoelen.be> en <https://onderwijsdoelen.be/modernisering>

6.

DE KLIMAATCRISIS: EEN ERFGOEDVRAAGSTUK?

Olga Van Oost

Het Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) publiceerde in augustus 2021 een ontluisterend rapport over de impact die de klimaatcrisis heeft op de planeet. Het rapport legt haarfijn uit wat de klimaatcrisis inhoudt en zet aan tot actie.⁴ De speeches van Vanessa Nakate op de Youth4Climate-PreCOP26 Conference (zie quote), en van de andere klimaatactivisten en wetenschappers, spreken boekdelen. Het is tijd om te reageren en te handelen, als politiek, als samenleving, als individu.

En ook de impact op de cultureel-erfgoedsector en -werking blijft niet uit. De watersnood die Oost-België trof in de zomer van 2021 is hiervan een hele recente en concrete getuige. Maar het is slechts een topje van een goliateske ijsberg: wereldwijd zijn de voorbeelden niet meer bij te houden. De omgang met de klimaatcrisis is dus een brandend actueel erfgoedvraagstuk geworden.

De ontvullende realiteit van het antropoceen

Het IPCC baseerde zijn conclusies op resultaten van paleoklimatologisch onderzoek en de conclusies van een schare aan peer-reviewed onderzoeken. In de paleoklimatologie (<https://www.ncdc.noaa.gov/news/what-paleoclimatology>) wordt geologisch en biologisch materiaal uit het verleden bestudeerd om een inzicht te krijgen in de verandering van het klimaat. De aandacht gaat daarbij in het bijzonder naar de rol die de mens heeft op de klimaatverandering. En in dat huidige ‘tijdperk van de mens’, het antropoceen, is die ontzettend groot.⁵ Het is ontvullend en confronterend om zwart op wit, gestoeld op gedetailleerde cijfergegevens en percentages, te lezen over de toenemende uitstoot van CO₂, de opwarming van aarde en oceanen, het smelten van de ijskappen, de stijgende zeespiegel en de vervuiling van oceanen. De gevolgen van de door de mens veroorzaakte klimaatverandering zet het IPCC helder op

“

“Our leaders are lost and our planet is damaged. Loss and damage used to be something people thought of happening only in the global south. As we have seen in the recent months, with wildfires in California and Greece, and floods in Germany and Belgium, loss and damage is now possible everywhere... But there is one thing I almost never hear leaders talk about, and that is loss and damage. For many of us, reducing and avoiding is no longer enough. You cannot adapt to lost cultures. You cannot adapt to lost traditions. You cannot adapt to lost history. You cannot adapt to starvation. And you cannot adapt to extinction. The climate crisis is pushing many communities beyond their ability to adapt. Why is it so easy for leaders to open up new coal power plants, construct oil pipelines and frack gas, which are all destroying our planet and harming the present and future of their children, but so hard for them to acknowledge that loss and damage is here with us now?”

Vanessa Nakate, Youth4Climate-Pre COP 26, DOHA Debates, november 2021.

⁴ IPCC, zie <https://www.ipcc.ch>

Zie ook C. Folke et al. *Our Future in the Anthropocene Biosphere: Global sustainability and resilient societies*. Beijer Discussion Paper Series No. 272. 2020.

⁵ Het antropoceen of het tijdperk van de mens heeft het overgenomen van het holoceen, ‘een periode van ongekeerde biologische diversiteit’. Uit: K. Goethals en O. Kortas, ‘Moeder en dochter. Hoe kunnen de laatste twee noordelijke witte neushoorns hun soort in stand houden?’ in: *De Groene Amsterdammer*, 11 augustus 2021, nr. 32.

¹ V. Nakate ‘Full Keynote Speech at Youth4Climate Pre-COP26 | Doha Debates’, <https://www.youtube.com/watch?v=W71eBGN2iSw>

een rijtje: extreme hitte en droogte met grote effecten op de biodiversiteit en de ecologie, een toename van extreme neerslag per vierkante meter en stormen, en uiteindelijk de onleefbaarheid van de planeet.

Tijdens de klimaatconferentie in Glasgow, in november 2021, werden deze problemen erkend. Maar het Klimaatakkoord bleek een grote teleurstelling, o.a. omdat de doelstelling om steenkool als energiebron volledig af te bouwen en te weren uiteindelijk niet werd weerhouden. Een fundamentele kritiek van activisten en wetenschappers is dat er te veel wordt gefocust op het zetten van (toekomstige) doelstellingen en het maken van ‘grote’ beloftes, die vervolgens niet of te beperkt worden gehaald. De klimaatcrisis wordt in feite herleid tot een rationeel en politiek probleem waarbij (politieke) kortetermijnambities domineren en primeren, en er onvoldoende wordt gewerkt aan het verzachten en wegwerken van het (menselijke) leed dat vandaag al wereldwijd wordt geleden.

Impact op de cultureel-erfgoedsector?

De klimaatcrisis stelt ook de erfgoedsector voor ongeziene uitdagingen. We hebben te maken met een chronische crisis die al jaren aan de gang is, maar waarvan de impact en urgentie alsnog duidelijker worden voor veel mensen. Het is dus belangrijk dat we hier als erfgoedsector bij stilstaan, de problematiek op de agenda plaatsen, en samen nadenken en handelen.

Er is de rechtstreekse, zichtbare impact zoals wanneer overstromingen of overdadige neerslag collecties en gebouwen onder water zetten. De zorg voor collecties bij extreme hitte vraagt extra aandacht, en erfgoedwerkers en onderzoekers werken samen aan innovatieve manieren om de klimatologische omstandigheden waarin collecties worden bewaard en mensen dienen te werken, optimaal te houden. De impact op immaterieel erfgoed lijkt in onze regio op het eerste gezicht beperkt, maar dat is slechts schijn. Dat blijkt overduidelijk uit de situatie in andere en vaak zuidoostelijke landen waar de klimaatcrisis de bevolking doodt, dakloos maakt en aanzet tot vluchten. Hierdoor verdwijnen de lokale erfgoedgemeenschappen en dus ook hun immaterieel erfgoed.⁶

In Vlaanderen zien we een grotere ecologische bewustwording: er is een toegenomen aandacht voor een bewust energieverbruik, het hergebruik van materialen (bv. bij tentoonstellingen), de ontwikkeling van betere apparatuur om het binnenklimaat van depots en zalen te regelen, het versoepelen van de normen op basis van voortschrijdend inzicht uit natuurwetenschappelijk onderzoek, het streven naar passieve klimaatbeheersing (met aandacht voor bouwfysische eigenschappen zoals thermische inertie, thermische isolatie, luchtdichtheid en vochtbuffering) en de omslag naar vegetarische catering.

Maar de grote debatten of visievorming rond deze problematiek blijven uit. Kunnen we als cultureel-erfgoedsector ambities op korte, middellange en lange termijn uitzetten?

Veranker reflecties over klimaat in de cultureel-erfgoedwerking

Het is dus zaak voor de erfgoedsector om zich hierover te informeren en erover te reflecteren. De rapporten die door het IPCC werden geschreven zijn alvast een goed startpunt, net als de uitdagingen en discussies die tijdens de COP26 in Glasgow en de Youth4Climate-Re COP26 Conference werden geformuleerd.

De vraag is ook hoe cultureel-erfgoedorganisaties in het buitenland inspelen op de klimaatverandering. Zijn er organisaties die de klimaatuitdagingen in hun visie hebben verankerd, en die er aandacht aan besteden in hun programmatie?

Een boeiend voorbeeld is zeker het [Climate Change Museum](#), het eerste Amerikaanse museum gewijd aan de klimaatcrisis. De missie op zijn website luidt: *“Our mission is to inspire action on the climate crisis with programming across the arts and sciences that deepens understanding, builds connections, and advances just solutions.”* De organisatie organiseert tentoonstellingen over actuele thema’s én investeert heel sterk in een participatieve werking. De idee is dat via workshops en gezamenlijke acties het bewustzijn voor de klimaatcrisis kan groeien, en het draagvlak voor verandering kan worden gevonden. Opvallend is ook de samenwerking met kunstenaars om thema’s aan te kaarten, zoals met Mona Chalabi, Gabriela Salazar, Justin Brice Guariglia etc. Er is ook een zeer concrete ‘*call to action*’: je kan klimaatambassadeur worden en/of meewerken aan campagnes om bijvoor-

⁶ Dastgerdi, Sargolini & Pierantoni, ‘Climate Change Challenges to Existing Cultural Heritage Policy’, in: *Sustainability* 2019, 11, 5227; doi:10.3390/su11195227

Foto: Pixabay

beeld de banksector erop te wijzen dat het ethisch onverantwoord is om te blijven investeren in de fossiele brandstoffenindustrie.

Maar ook andere musea zijn al langer aan de slag met dit thema. Een goed voorbeeld is het London Transport Museum, dat de klimaatcrisis en een groenere toekomst expliciet op de agenda zet. Het museum heeft het *Climate Crossroads* programma uitgewerkt, waarbij met bezoekers en stakeholders heel concreet over deze vraagstukken wordt nagedacht (<https://www.ltmuseum.co.uk/about/climate-crossroads>).

De vier Tate musea in het Verenigd Koninkrijk engageren zich al enkele jaren expliciet (<https://www.tate.org.uk/about-us/tate-and-climate-change>). Tate Modern greep de tentoonstelling van Olafur Eliasson – een kunstenaar voor wie het klimaat een belangrijk thema is – in 2019 aan om te wijzen op de verantwoordelijkheid van publieke instellingen zoals musea om een rol

op te nemen in dit debat, én het ‘goede voorbeeld’ te geven. Ze zijn zich ervan bewust dat het moeilijk is om fundamentele veranderingen door te voeren omdat deze instellingen – zoals zovele organisaties in de westerse samenleving – o.a. zo afhankelijk zijn geworden van fossiele brandstoffen. Succes wordt in onze samenlevingen ook afgemeten aan modellen die groei als doelstelling hebben, waarbij ‘groei’ moet geïnterpreteerd worden als een focus op de cumulatie: steeds meer tentoonstellingen, meer bezoekers bereiken etc. Zie: <https://www.tate.org.uk/press/press-releases/tate-directors-declare-climate-emergency>.

Het Natural History Museum te London (<https://www.nhm.ac.uk/about-us/a-sustainable-museum.html>) is tot slot een echte topper. Het museum heeft een actief programma om de uitstoot van koolstof te verlagen en in te zetten op een lager energieverbruik. De doelstellingen worden in plannen gegoten die online raadpleegbaar zijn.

Blijven de SDG's het internationale duurzaamheidskader, ook voor de cultureel-erfgoedsector?

Zorg dragen voor mens en planeet staat al jaren hoog op de agenda van de Verenigde Naties. De VN formuleerde in 2015 een Agenda 2030 met zeventien SDG's of *Sustainable Development Goals* (Duurzame ontwikkelingsdoelen) om hier een antwoord op te geven (<https://sdgs.un.org/goals>). In Vlaanderen gingen verschillende organisaties zeer actief aan de slag met deze doelstellingen. Museum Plantin-Moretus in Antwerpen profileert zich heel bewust als 'duurzaam museum' en engageert zich actief achter de duurzaamheidsdoelstellingen (<https://www.museumplantinmoretus.be/nl/pagina/een-duurzaam-geëngageerd-museum>). Het museum is aangesloten bij Green Track (<https://greentrack.be>), de organisatie die tot doel heeft om de ecologische voetafdruk van de cultuursector in vijf grote Vlaamse steden en Brussel te verkleinen. PULSE, het transitienetwerk voor cultuur, jeugd en media, neemt ook zeer expliciet de duurzaamheidsdoelstellingen als kader. De organisatie geeft ook tal van voorbeelden van initiatieven uit de cultuursector in Vlaanderen en Brussel rond de SDG's (<https://www.pulsenetwerk.be/sdg>).

In het Den Haagse Museon is *One Planet* een van de vaste tentoonstellingen. Deze expositie is volledig opgebouwd rond de zeventien duurzaamheidsdoelstellingen en legt op een heel toegankelijke en onderbouwde manier uit waar ze voor staan, en welke keuzes burgers en organisaties hebben om ze te bereiken (<https://www.museon.nl/nl/tentoonstelling/one-planet>).

De SDG's bieden een kader, maar hierop ontstond de laatste jaren ook kritiek. Meer in het bijzonder rijzen er kritische stemmen vanuit de wereld van ngo's en middenveldorganisaties. De doelstellingen zouden te veel het resultaat zijn van compromis en worden te weinig echt in de praktijk gebracht.⁷ Ook het Centrum voor Globale Studies van de Universiteit Gent plaatst er vragen bij (<https://www.mo.be/dossiers/waarheen-met-de-sdgs>). Een belangrijk punt van kritiek is dat de SDG's onvoldoende helpen om onrechtvaardigheid in de wereld aan te pakken, én er zelfs toe bijdragen dat ongelijkheden worden versterkt (<https://www.mo.be/opinie/waarom-de-duurzame-ontwikkelingsdoelen-de-wereld-niet-zullen-redden>).

---

⁷ J.K. Sundaram, 'De ontwikkelingsstaat. Laat honderd economieën groeien', in: E. Hertogen, *Van liefdadig naar rechtvaardig. 11 stemmen over de toekomst van internationale solidariteit*. Brussel, Lannoo 2021.

Besteed bijzondere aandacht aan risicomanagement en aan een calamiteitenplan

door Tine Hermans, Julie Lambrechts, Anne-Cathérine Olbrechts en Alexander Vander Stichele⁸

Hoe beïnvloedt de klimaatcrisis heel concreet de zorg voor collecties? In 2020 kwam FARO in een onderzoek – op vraag van het Departement Cultuur, Jeugd en Media – tot de vaststelling dat organisaties meer dienen in te zetten op risicomanagement en de opmaak van calamiteitenplannen. Bovendien stellen zich uitdagingen op het vlak van klimaatbeheersing en duurzame depotinfrastructuur.

“Met risicomanagement of risicobeheer wordt het continu proces bedoeld dat ten aanzien van de specifieke doelstelling van de organisatie – in dit geval: collectie-behoud, -beheer en -beleid – mogelijke risico’s identificeert, inschat en beoordeelt.” Tine Hermans, et al. 2020.

Collecties en gebouwen worden niet gespaard

Door de klimaatverandering en de daaraan gekoppelde droogte komen er meer branden voor, en dit op een steeds grotere schaal; denk aan Australië, Californië en Brazilië. Deze branden, maar ook het stijgende verbruik van verbrandingsmotoren, de verstedelijking en toegenomen droogte, zorgen voor een toename van fijn stof in de atmosfeer. Naast het enorme verlies aan natuurlijk erfgoed, de afname van de biodiversiteit, het verdwijnen van de noodzakelijke koolstofopslagplaatsen en de nefaste gevolgen voor de menselijke gezondheid, is er ook een grote impact op het behoud van heel wat cultureel erfgoed (o.a. de gevolgen van de zure regen).

De stijging van de temperatuur en de langere aanhoudende droogtes doen bij oudere gebouwen stabiliteitsproblemen ontstaan doordat de watertafel zakt

⁸ In 2020 voerde FARO in opdracht van het Departement CJM enkele onderzoeken uit ter voorbereiding van de opmaak van de *Strategische visienota cultureel erfgoed* van minister van Cultuur Jan Jambon. Een deelonderzoek, opgemaakt door Tine Hermans, Julie Lambrechts, Anne-Cathérine Olbrechts en Alexander Vander Stichele, spitte zich toe op de nood aan (meer) risicomanagement inzake cultureel-erfgoedcollecties. Deze deeltekst is een samenvatting van enkele grote aanbevelingen uit dit onderzoek. In 2022 kan u de tekst op de Erfgoedwijzer terugvinden.

en kleilagen krimpen. Bovendien leidt de klimaatopwarming ertoe dat allerlei dieren en insecten migreren en zich vestigen in streken die voor hen voorheen onbewoonbaar waren. Ook dit stelt collectiebeherende instellingen voor specifieke problemen. Dergelijke exoten vergen immers vaak aangepaste bestrijdings- en verdelgingstechnieken die niet altijd gekend en/of voorradig zijn.

Naast de stijging van de temperatuur en de langere periodes van droogte kunnen we ons verwachten aan meer wateroverlast door korte hevige regenval en stormen, maar ook door lange aanhoudende vochtige periodes in het najaar (herfst-winter) (warm en vochtig – vriezen doet het niet echt meer). Hierdoor zullen bij sommige gebouwen vochtproblemen ontstaan met schimmelvorming bij collecties als gevolg. In Denemarken stelt men bijvoorbeeld vast dat het aantal schimmels in collecties de laatste jaren sterk toeneemt. Hierdoor zet men nu meer in op opleidingen om op een veilige manier deze schimmels – liefst met niet-toxische middelen – te bestrijden en preventieve maatregelen te nemen tegen andere biologische aantasting.

Toekomstbestendige calamiteitenplannen opstellen

Snel en efficiënt reageren in crisissituaties is cruciaal om de schade (enigszins) te beperken. Vandaar dat de aandacht voor een goed risicomanagement inzake erfgoedzorg steeds belangrijker wordt. Daarbij is het calamiteitenplan hét instrument bij uitstek. Zo een plan zou een actief werkinstrument moeten zijn dat door iedereen binnen de organisatie, maar ook door kernspelers *buiten* de organisatie (o.a. hulp- en nooddiensten), gekend is en inge oefend wordt. Bovendien is het dus de uitdaging om een plan op te maken dat ook rekening houdt met de verschillende klimaatscenario’s.

Maar in de praktijk blijkt het uitwerken van een calamiteitenplan nog te vaak onderaan de prioriteitenlijst te bungelen, waardoor organisaties onvoldoende voorbereid zijn.⁹ De meer zichtbare taken en problemen krijgen vaker voorrang. Het is dan ook een arbeidsintensief proces. Bovendien vraagt een up-to-date calamiteitenplan om een voortdurende ontwikkeling van expertise

⁹ Wat betreft Vlaanderen kunnen we stellen dat naar schatting de helft van de collectiebeherende erfgoedinstellingen geen (recent geüpdatet) calamiteitenplan heeft. Ook weten we uit ervaring dat de samenwerking met lokale hulpdiensten in Vlaanderen helaas niet evident is vanwege tijdsgebrek/personeelsgebrek en andere prioriteiten bij beide partijen.

en kennis waarvoor dient te worden samengewerkt met erfgoeddienstverleners, wetenschappelijke instellingen, gespecialiseerde overheids- en hulpdiensten en private consultants of veiligheidsadviseurs.

Een Vlaamse calamiteitendenktank en het Blauwe Schild

Hoewel het een grote inspanning is, kunnen we het belang van een calamiteitenplan niet genoeg benadrukken. In Vlaanderen richtte FARO een calamiteitendenktank op, om het hoofd te bieden aan de nieuwe uitdagingen van de laatste jaren zoals de klimaatverandering. Deze calamiteitendenktank bestaat niet alleen uit vertegenwoordigers uit het cultureel-erfgoedveld zelf, maar ook uit andere vakgebieden, zoals de brandweer, de politie en preventieadviseurs. Bedoeling is om de noden in het veld te detecteren en van hieruit, en vanuit een interdisciplinaire blik, opleidingen en instrumenten te ontwikkelen.

Naar aanleiding van de wateroverlast in de zomer van 2021 heeft het Belgische Blauwe Schild zijn taak opgenomen om erfgoed in nood zo goed mogelijk te beredderen. Het richtte een crisiscomité op met erfgoedactoren op Belgisch niveau, creëerde een netwerk van experts in beredding van erfgoed na een calamiteit en bracht dit in contact met erfgoedbeheerders in nood of die hulp vroegen. In de toekomst zal dit netwerk steeds meer zijn rol opnemen bij rampen die het gevolg zijn van de klimaatverandering.

Een nieuw paradigma inzake klimaatbeheersing: ASHRAE en BIZOT

Zorg dragen voor collecties houdt ook in dat er een constante aandacht is voor klimaatbeheersing in gebouwen, zalen, depots en vitrines. De erfgoedsector volgt daarvoor internationale normen. De ASHRAE-normen¹⁰ van 2019 betekenen een grote versoepeling van de strenge klimaatrichtlijnen voor het beheersen van temperatuur en relatieve vochtigheid om cultureel erfgoed te beschermen tegen aftakeling. Ze hebben ecologische duurzaamheid en een holistische visie (collectierisicomanagement op basis van de tien schadefactoren) als uitgangspunt. De afspraken die de

BIZOT-groep¹¹ maakte rond klimaatbeheersing voor onderlinge bruikleeneisen, zijn intussen ook een belangrijke standaard geworden voor zowel bruiklenen als vast collecties.

Deze nieuwe klimaatrichtlijnen worden gebaseerd op voortschrijdend wetenschappelijk inzicht in de collectienoden, en benaderd vanuit het duurzaamheidsprincipe om de ecologische voetafdruk zo klein mogelijk te houden.

In Vlaanderen zijn deze BIZOT-richtlijnen en de ASHRAE-normen nog niet overal gekend, laat staan dat ze al goed geïmplementeerd worden in de erfgoedbeheerende instellingen. Dit komt enerzijds doordat er jarenlang strenge klimaatrichtlijnen werden opgelegd en men niet het risico wil lopen schade toe te brengen aan erfgoedcollecties door versoepeling ervan. Er heerst dus enige koudwatervrees. Anderzijds is er ook nog het feit dat heel wat buitenlandse cultureel-erfgoedorganisaties en/of verzekeraars (voorlopig) blijven vasthouden aan de ‘klassieke’ klimaatrichtlijnen, waardoor ze voornamelijk de norm blijven voor internationale bruiklenen. Maar ook leeft soms de verkeerde veronderstelling dat de nieuwe klimaatrichtlijnen net verstrengd zijn. Dit komt vooral door de toegenomen complexiteit: klimaatrichtlijnen toepassen is maatwerk. Afhankelijk van de bouwfysica, de collectienoden en de mogelijkheden van het gebouw en de organisatie dient namelijk het juiste klimaat bepaald te worden.

Inzetten op energiezuinige, duurzame en aangepaste infrastructuur

Het duurzaam bewaren van collecties, in het bijzonder onder invloed van het veranderende klimaat, is tot slot zeer sterk afhankelijk van de infrastructuur waarin ze huizen. Vandaar dat er – ook door de beleidsmakers – zoveel aandacht gaat naar de ontwikkeling van een energiezuinige, duurzame en aangepaste infrastructuur. Internationale voorbeelden van duurzame depots zijn die van het Boijmans Van Beuningen Museum te Rotterdam, het Van Gogh Museum in Amsterdam¹², het Hermitage in Amsterdam¹³ en het Stadsarchief van Delft.¹⁴ Het is ook uitkijken naar het nieuwe Weten-

¹⁰ <https://www.ashrae.org/technical-resources/standards-and-guidelines/read-only-versions-of-ashrae-standards>

¹¹ De BIZOT-groep is een informele groep van de meest gerenommeerde musea, onder leiding van voormalig Louvre-directeur Renée Bizot https://en.wikipedia.org/wiki/Bizot_group

¹² <https://www.vangoghmuseum.nl/nl/over/organisatie/het-gebouw-en-duurzaamheid/duurzaamheid>

¹³ <https://hermitage.nl/nl/over-het-museum/duurzaam-museum>

¹⁴ <https://www.bna.nl/gebouw-van-het-jaar/archief/projecten/stadsarchief-delft>

schapsmuseum in het Zweedse Lund, dat nog gebouwd moet worden maar dat een ‘iconische’ plek op het vlak van duurzaamheid in de internationale museumwereld ambieert.¹⁵ In Vlaanderen zijn de depots Trezoor, Potyze en de Ghelamco-arena interessante voorbeelden van een duurzame infrastructuur, geïnspireerd op modellen ontwikkeld in Denemarken.

Leestips

- » Dastgerdi, Sargolini & Pierantoni, ‘Climate Change Challenges to Existing Cultural Heritage Policy’, in: *Sustainability*, 2019, 11, 5227; doi:10.3390/su11195227
- » C. Folke et al. *Our Future in the Anthropocene Biosphere: Global sustainability and resilient societies*. Beijer Discussion Paper Series No. 272. 2020.
- » K. Goethals en O. Kortas, ‘Moeder en dochter. Hoe kunnen de laatste twee noordelijke witte neushoorns hun soort in stand houden?’, in: *De Groene Amsterdammer*, 11 augustus 2021, nr. 32.
- » T. Hermans, J. Lambrechts, A-C Olbrechts en A. Vander Stichele, ‘Deelrapport risicomanagement – Strategische visienota cultureel erfgoed’ (2021). Verschijnt als bijdrage op de Erfgoedwijzer in 2022.
- » IPCC, Rapport. IPCC, zie <https://www.ipcc.ch>
- » C. Lynn & C. Southwick (eds), ‘Social Sustainability. A Step-by-Step Guide for Sustainable Action’, Stichting KI Culture, 2021 (zie ook https://bit.ly/social_sustainability)
- » J. Kwame Sundaram, ‘De ontwikkelingsstaat. Laat honderd economieën groeien’, in: E. Hertogen, *Van liefdadig naar rechtvaardig. 11 stemmen over de toekomst van internationale solidariteit*. Brussel, Lannoo 2021.
- » H.A. McGhie, *Museums and Disaster Risk Reduction: building resilience in museums, society and nature*. Curating Tomorrow, 2020 (zie ook <https://curatingtomorrow236646048.wordpress.com/2020/07/18/new-guide-museums-and-disaster-risk-reduction>)
- » ‘Museums and the Sustainable Development Goals: a how-to guide for museums, galleries, cultural institutions and their partners’.
- » C. Southwick (ed.), *Waste and Materials*. Stichting KI Culture, 2021 (zie ook https://bit.ly/waste_and_materials)
- » C. Southwick (ed.), *Energy*. Stichting KI Culture, 2021 (zie ook https://bit.ly/kibook_energy)

¹⁵ <https://www.floornature.com/sweden-cobe-designs-new-museum-icon-sustainability-14844>

7.

DE DIGITALE MENS?

Olga Van Oost

In de wereld van de ‘digitale mens’, die we volgens Thierry Geerts dus allemaal zijn of worden, is technologie alomtegenwoordig. Het bijzondere aan ‘ambient computing’ is dat de technologie steeds minder expliciet zichtbaar, ‘slimmer’ en dus nog intuïtiever wordt. Deze tendens beschreef Ross Parry, professor Museum Technology van de University of Leicester, jaren geleden ook al.¹⁶ Concreet betekent dit dat onze ervaringen en de kijk op de wereld steeds meer worden gemedieerd door technologie, maar dat de schermen waardoor we kijken niet meer zichtbaar zijn. De technologie zit verwerkt in het behangpapier, zeg maar, in plaats van op een smartphone of een ander scherm. We beleven de wereld dus steeds meer op een ‘andere’ manier, waardoor ook de verwachtingen ten overstaan van het digitale anders en vooral steeds groter worden. Lees: we verwachten een gepaste digitale infrastructuur, voortdurende connectiviteit, digitaal competente mensen, een kritische en creatieve digitale kijk etc.

Wat met de impact van de toenemende verwevenheid van het digitale op de cultureel-erfgoedsector? We wéten al jaren dat die er is en nog groter zal worden. Met uitzondering van de jongeren van Generatie Z (https://nl.wikipedia.org/wiki/Generatie_Z), voor wie ‘het digitale’ doorgaans een zeer ‘natuurlijke’ context is om in te leven, verliep de ‘digitale transitie’ voor velen – en dus ook voor erfgoedwerkers – het laatste decennium traag. Een van de dingen die we leren van de COVID-19-pandemie is dat er niet langer sprake mag en kan zijn van die digitale traagheid. Tijd voor actie dus.

Digitale versnelling ... dankzij COVID-19

FARO publiceerde in de zomer van 2021 een onderzoeksrapport met daarin een tussentijdse balans van de invloed van de pandemie op de cultureel-erfgoedsector.¹⁷ Op het vlak van het digitale zagen we een grote shift op uiteenlopende gebieden.

Zo dwong het verplichte telewerk elke (professionele) cultureel-erfgoedorganisatie tot een digitale wending. Dit zorgde bij veel organisaties voor een aardverschuiving: met de introductie van een digitale vergadercultuur, de ontwikkeling van digitale vormingen en webinars en de productie van digitale tentoonstellingen en andere digitale content. Voor sommige organisaties die

“

De mens schept de technologie, die op haar beurt ook invloed heeft op de mens zelf. De veranderingen op technisch, menselijk en maatschappelijk vlak zijn zo groot dat de mens geëvolueerd is naar wat je een nieuw ras zou kunnen noemen. De homo digitalis. De homo sapiens is niet meer, leve de homo digitalis!”

Thierry Geerts, directeur Google België, in *Homo Digitalis*, 2021, p. 19.

---

¹⁶ Parry, 2010; Drotner et al, 2019. Zie leestips.

¹⁷ Adriaen et al, 2021. Zie leestips.

met documentair erfgoed bezig zijn, zoals erfgoedbibliotheken en archieven, kwam er tijd vrij om te digitaliseren of aan de slag te gaan met *digital born* erfgoed. Organisaties grepen deze periode ook vaak aan om te beginnen experimenteren met digitale publieksactiviteiten. Ze hebben daarbij vaak vastgesteld dat het een kunst is om dit in de vingers te krijgen, en dat het een proces is van vallen en opstaan. Zo is er nood aan bijkomende marketing- en communicatie-inspanningen om de activiteiten ‘verkochte’ te krijgen. Maar de ontwikkeling van een vorm van digitale werking kan wel degelijk een nieuw en ander publiek aanboren.

Van digitale grondstof naar straffe digital content

Maar hoe doe je dat, een geslaagde ‘digitale werking’ opzetten? Tools leren kennen en gebruiken om digitaal te vergaderen zijn belangrijk, evenals vormingen. Dit betekent dat er nood is aan de verdere ontwikkeling van digitale competenties van erfgoedwerkers. Dit zal de komende jaren een uitdaging zijn, zowel in financiële termen als wat betreft tijdsinvestering. Het is goed dat het bewustzijn groeit dat we moeten investeren in de ontwikkeling van de ‘operationele’ vaardigheden en competenties van medewerkers, maar dit zal niet volstaan. Om tot een digitale werking en tot digitale content te komen, die ertoe doet, moeten we even hard investeren in de ontwikkeling en de ontginning van de ‘grondstoffen’. En daar ligt nog een groot braak terrein. Het internet is immers rijk aan databases met erfgoedstukken, -items en -collecties die zelfs vaak publiek toegankelijk zijn. Handig wanneer je beeldmateriaal zoekt ter illustratie van een blog of een bericht op sociale media, bijvoorbeeld op Wikimedia. Ook een database als ‘Rijksstudio’ (<https://www.rijksmuseum.nl/nl/rijksstudio>) is een rijke bron om collectie-informatie en passend beeldmateriaal uit het Rijksmuseum te vinden. Maar deze informatie is dus een ‘digitale grondstof’ en nog geen ‘digitaal verhaal’. In Vlaanderen kennen we intussen een rijkdom aan erfgoeddatabanken waarvan Erfgoed in Zicht (<https://erfgoedinzicht.be>) en Erfgoedplus (<https://www.erfgoedplus.be/collecties/collecties>) waarschijnlijk de bekendste zijn. De collectie-databank Arthub (<https://arthub.vlaamsekunstcollectie.be/nl/catalog>) van de Vlaamse Kunstcollectie (<https://vlaamsekunstcollectie.be>) biedt eveneens een diep inzicht in de rijke collecties van de grotere kunstmusea in Vlaanderen.

Maar om er waardevolle digitale content van te maken is er nood aan mensen, die de grondstoffen bestuderen en die er een relevant en mooi narratief van kunnen maken. Een organisatie zoals Europeana (<https://www.europeana.eu/nl>) heeft op dit vlak de laatste jaren stappen vooruitgezet: er zijn op de site niet enkel gedigitaliseerde collecties cultureel erfgoed te zien, maar er wordt ook werk gemaakt van blogs waarin dit materiaal verder wordt ontgonnen en in verhalen wordt gegoten. En ook andere databases zetten stappen in die richting, zij het schoorvoetend. In Vlaanderen zetten we vooralsnog sterk in op het digitaliseren en (digitaal) registreren van collecties, en in de ontwikkeling van digitale infrastructuur.¹⁸ Terecht, hier was/is een grote achterstand. De komende jaren zal het belangrijk zijn om hierop te blijven inzetten, maar ook om te werken aan het ‘bewerken van de grondstoffen’ tot aantrekkelijke, beklijvende verhalen.

Iedereen onderzoeker?

Hoe zullen we die versnelling inzetten? Vereenvoudigd kunnen we stellen dat er nood is aan meer onderzoek naar de collecties op basis waarvan goed vertelde en vormgegeven digitale verhalen kunnen verteld worden. Met ‘onderzoek’ bedoelen we een breed terrein van onderzoeksvelden, gaande van het eerder academische onderzoek tot bezoekersstudies en uiteenlopende *community science*-projecten (Zie ook trend 2: Vermaatschappelijking van erfgoedzorg?). Vaak wordt ‘onderzoek’ te eng bekeken, alsof het enkel zou gaan om het leveren van een bijdrage aan een specifiek academisch domein. Volgens recent onderzoek van Emma Pringle heeft ‘onderzoek’ drie vaste kenmerken, die door diverse actoren kunnen opgenomen worden: het in vraag stellen van iets, het doorlopen van een onderzoeksproces en het creëren van nieuwe kennis. Voor de ontginning van digitaal materiaal biedt deze brede kijk op onderzoek, waarbij uiteenlopende actoren (van academisch geschoolde expert, erfgoedwerker, tot *crowd*) kunnen betrokken worden, alvast veel mogelijkheden die nog onvoldoende en/of op een systematische wijze worden aangeboord.

¹⁸ Zie <https://faro.be/blogs/bram-wiercx/presentaties-collegagroep-digitale-collectieregistratie-1> <https://faro.be/blogs/faro/1764500-euro-voor-inhaal-beweging-digitale-collectiedata> en daarnaast het traject in de richting van een duurzame, digitale basisinfrastructuur: <https://www.vlaanderen.be/cjm/nl/nieuws/hoe-gaan-we-duurzaam-om-met-digitale-collecties>

Facebook/Meta en musea. De accounts van Mu.ZEE in Oostende werden in de zomer van 2021 offline gehaald door het bedrijf wegens het zogenaamd tonen van ‘expliciete’ content. Het ging om foto’s van naakte sculpturen, die Constant Permeke maakte, wat het museum als ‘artistiek naakt’ bestempelde. Er volgde een hele discussie tussen het museum en Facebook/Meta, en er volgde een gesprek tussen het bedrijf en enkele vertegenwoordigers van de sector. Met als doel: dergelijke situaties in de toekomst niet meer te hoeven meemaken. Mu.ZEE is trouwens geen alleenstaand geval; ook andere musea in ons land en daarbuiten hebben al enkele jaren met dit probleem te kampen. Musea zijn in hun communicatie en marketing zodanig afhankelijk geworden van deze commerciële platformen, dat er zich dus een groot probleem vormt wanneer de sites *down* zijn.

De eerste vraag die in deze gevallen op de lippen ligt, is dan hoe de relatie tussen beide te verbeteren. Maar de vraag zou beter zijn: waarom zijn musea en andere cultureel-erfgoedorganisaties zo afhankelijk van deze platformen geworden, en waarom reageren ze hier niet tegen?

Meer dan ooit heeft de digitale mens én de digitale erfgoedorganisatie nood aan een kritische kijk op de digitale wereld. Het is niet een en al positieve ‘voortuitgang’; het is belangrijk om inzichten te blijven verwerven en bij de pinken te blijven. En dus ook om kritisch te blijven kijken. Als ‘publieke instellingen’, grotendeels gefinancierd met overheidsmiddelen, zijn ze dat aan zichzelf en aan de gemeenschap voor wie ze werken verplicht. Kortom, de platformsamenleving in haar complexiteit en kritisch (blijven) benaderen en inzetten op mediawijsheid zal de komende jaren – in een sterk gepolariseerde wereld waar ook *fake news* welig tiert – nog belangrijker worden.²⁰ Erfgoedorganisaties hebben hier als publieke instellingen écht een taak op te nemen.

Leestips

- » L. Adriaen, A. Vander Stichele, O. Van Oost, S. Steenhuyzen, *Cultureel erfgoed en corona: een balans*. Brussel, FARO, 2021 <https://faro.be/publicaties/cultureel-erfgoed-en-corona-een-balans>
- » C. Castermans ‘Facebook en ‘artistiek naakt’. De keerzijde van de sociale media’, in: *faro | tijdschrift over cultureel erfgoed*, 14(2021)4, pp. 6-11.

- » K. Drotner, V. Dziekan, R. Parry, K.C. Schroder (eds), *The Routledge Handbook of Museums, Media and Communication*. London & New York, Routledge, 2019.
- » T. Geerts, *Homo digitalis. Hoe digitalisering ons meer mens maakt*. Tielt, Lannoo, 2021.
- » I. Maly, *Nieuw rechts*. Berchem, Epo, 2018.
- » O. Murphy, “The changing shape of museums in an increasingly digital world”, in: M. O’Neill & G. Hopper (eds), *Connecting Museums*. London & New York, Routledge, 2020, pp. 203-215.
- » R. Parry (ed.), *Museums in a Digital Age*. London & New York, Routledge, 2010.
- » E. Pringle, *Rethinking Research in the Art Museum*. London & New York, Routledge, 2020.
- » J. van Dijck, T. Poell & M. de Waal, *De platformsamenleving. Strijd om publieke waarden in een online wereld*. Amsterdam, AUP, 2016.
- » O. Van Oost, “Gesprek met Rob Heyman. ‘Zoek de controversie op’”, in: *faro | tijdschrift over cultureel erfgoed*, 14(2021)4, pp. 11-12.

²⁰ I. Maly, 2018.